

A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemmstatistika adatai alapján

A polgári korszak gazdasági rendszerét és annak fejlődését érintő számos kérdés nem fejthető ki azoknak az adatoknak számbavétele nélkül, amelyeket statisztikai szakemberek valamely ország egész területére vonatkozóan meghatározott program alapján gyűjtöttek, rendeztek és összesítettek. Kiváltképpen nélkülözhetetlenek ezek a mezőgazdaság, a földművelés szervezetének, a birtokviszonyoknak, a gazdálkodás módjának tanulmányozásához. A gazdaságtörténetírásnak tehát mindenkor elsődleges forrásul szolgálnak a statisztikai adatgyűjtések.

A mezőgazdasági statisztika körébe vágó feljegyzéseket már évszázadok óta készítettek. Magyarországon különösen a XV. század végétől találni urbáriumokat, tizedlajstromokat; királyi kamarai elszámolásokat, adóösszeírásokat stb., amelyek a régi magyar mezőgazdaság állapotát egy-egy oldalára világítanak rá. A tulajdonképpeni mezőgazdasági üzemmstatistikai adatgyűjtések — egy-két kivételtől eltekintve — azonban az egyes országokban csak a XIX. század utolsó évtizedeiben és a XX. század elején indultak meg.¹

Magyarországon először 1895-ben gyűjtötték össze és rendszerezték a mezőgazdasági üzemmstatistikai adatait.² Az adatgyűjtés kiterjedt az ország valamennyi gazdaságára, kivéve a tisztán erdő és legelő gazdaságokat. Tudakolták a gazdaságok nagyságát, a birtoklás jogcímét, a gazdaságok területének

¹ Európában a mezőgazdasági üzemmstatistikája a legrégebb múltra *Belgiumban* tekinthet vissza, ahol az első idevágó nagyszabású adatgyűjtés már 1846-ban kezdetet vette.

Németországban a mezőgazdasági üzemmstatistikai adatait az 1882., 1895. és az 1907. évi számlálások gyűjtötték össze igen nagy gonddal és részletességgel.

Franciaországban az 1892. évi nagy „enquête décennale” tette a mezőgazdasági üzemmstatistikai vizsgálat tárgyává.

Ausztriában legelőször csak 1902-ben írták össze a mezőgazdasági üzemmstatistikai adatait.

Angliában ugyan már korábban gyűjtöttek — még pedig évről évre — a mezőgazdasági üzemmstatistika körébe vágó adatokat, de azok olyan hézagok, hogy a XX. század első évtizedéig tulajdonképpeni üzemmstatistikai adatgyűjtésről nem beszélhetünk.

Oroszországban 1877-ben és 1905-ben volt ugyan egy-egy adatgyűjtés a termelés céljait szolgáló földterületről, és az orosz földművelési minisztérium mezőgazdasági statisztikai osztálya is állított össze a mezőgazdasági üzemi statisztika körébe vágó adatokat. Az egész birodalomra kiterjedő részletes mezőgazdasági üzemi statisztikai adatgyűjtésre azonban Oroszországban sem került sor. Pótolták ezt, és a mezőgazdaság polgári átalakulásának vizsgálatakor Leninnek is elsődleges forrásul szolgáltak a különböző zemsztvó-statisztikák.

² A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. III. köt. Magyar Statisztikai Közlemények XXIV. k. 1900.

művelési ágak szerinti megoszlását, az állatállományt, a fontosabb gazdasági felszerelést, az állandó munkaerőt, a gyümölcsfákat stb. Ilyen nagyarányú, teljes mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtést csak negyven évvel később, 1935-ben hajtottak ismét végre.

A magyar mezőgazdaság tőkés fejlődésének tanulmányozásához — tekintve a mezőgazdasági üzemstatisztika körébe vágó, de annak csak egy-egy részletére kiterjedő adatgyűjtésektől³ — az 1895-ös és az 1935-ös mezőgazdasági üzemek statisztikai összeírása áll elsődleges forrásul rendelkezésünkre.

A magyar mezőgazdaság XIX. és XX. századi történetének egyes kérdéseivel foglalkozó gazdaságtörténeti munkákban e két statisztikai összeírás általános eredményeit már hasznosították. Alaposabb, részletekbe menő feldolgozásukra, kiaknázásukra mindezideig azonban még nem került sor, pedig az több oknál fogva is indokolt. A mezőgazdaság tőkés fejlődésének problémáival foglalkozva, Lenin hangsúlyozta, hogy „a tőkének a mezőgazdaságba való behatolása sajátságos folyamat, amelyet nem érthetünk meg helyesen, ha az általánosságban vett oroszországi adatokra szorítkozunk. A mezőgazdaság nem egyik napról a másikra és a különféle gazdaságokban, valamint az ország különböző kerületeiben nem egyenlő mértékben válik piacra termelő mezőgazdasággá.”⁴ Fontos az általános és országos adatok részletkebe menő tanulmányozása és feldolgozása azért is, mert a természeti és földrajzi adottságok és piaci viszonyok általában egy országon belül is nagyon eltérőek lehetnek. A statisztikai adatok tehát csak akkor tükrözhetik többé-kevésbé a valóságot, ha azokat a fentiekre kiterjedő figyelemmel tanulmányozzuk. Ha mindezeket mellőzzük és megelégszünk az országosan összefoglaló adatok eredményével, nehezen szerezhethetünk ismereteket a mezőgazdaság tőkés fejlődésének a statisztikai adatokban tükröződő eredményeiről, s könnyen a leegyszerűsítés hibájába eshetünk.

E tanulmány célkitűzése, hogy az 1895. évi mezőgazdasági üzemi statisztika adatainak részletesebb feldolgozása alapján tegyen megállapításokat Magyarország mezőgazdaságának tőkés fejlődésére vonatkozóan, pontosabban arra, hogy a mezőgazdaság tőkés fejlődésének milyen szintjét tükrözik a statisztikai adatok. Természetesen egy tanulmány nem léphet fel azzal az igénnyel, hogy a mezőgazdaság tőkés fejlődésére utaló — s a statisztika adatainak az elemzése alapján kimutatható — valamennyi mozzanatot részletesen ismertesse. Inkább szerény kezdeményezés, hogy az 1895. évi nagy mezőgazdasági üzemstatisztikára, mint mezőgazdaságunk történetének megismerése szempontjából még nem kellően kiaknázott forrásra, ráirányítsa a figyelmet.

A gazdaságok száma, területe

1895-ben Magyarország mezőgazdaságában 2 388 482 gazdaságot számláltak 36 857 283 kat. hold területtel.⁵ Több mint egymillió (1 279 718) gazda-

³ Az 1911. évi állatszámolás. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 41. köt. — A 100 kat. holdnál nagyobb gazdaságok üzemstatisztikai adatai 1913-tól. Rubinek Gyula (szerk.) Magyarországi Gazdacimtár. II. é. n.

Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacimtár). A 100 kh-as és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1925. év eleji adatok alapján (Magy. Kir. Központi Statisztikai Hiv., Bpest. 1925).

⁴ Lenin: Az agrárkérdésről. II. k. 64. l. Bpest. 1950.

⁵ Az ország földadó alá eső területe lényegesen több volt. Az összeírásból azonban a tisztán erdő és legelő gazdaságok kimaradtak. A statisztika adatainak vizsgálatában Horvátország adataira nem térünk ki.

ság, az összes gazdaságok 53,37%-a az 5 kat. holdnál kevesebb területtel rendelkező gazdaságokhoz, az ún. „törpegazdaságokhoz” tartozott. A gazdaságok összes területéből ez a gazdaságcsoport azonban mindössze 5,84%-ban részesült. E csoportban átlagosan egy gazdaságra 1,69 kat. hold terület esett. Csaknem 1,3 millió gazdaság területe tehát általában nem biztosíthatta művelőinek megélhetését. 1 085 129, a gazdaságok 45,44%-a tartozott az 5—100 kat. holdas ún. „kisgazdaságokhoz”. Ezek a gazdaságok összes területéből 46,50%-kal részesültek. Átlagban egy gazdaságra e csoportban 15,79 kat. hold terület jutott; egy millió gazdaságban tehát a gazdálkodási tevékenység átlagban még tíz hektár földre sem terjedhetett ki. E két csoport az összes gazdaságok 99%-át jelentette, de az összterület alig több mint felén húzódtott meg. A másik oldalon viszont a 100 kat. holdnál nagyobb területtel bíró gazdaságok csoportja, amely az összes gazdaságok számában alig 1%-kal volt képviselve, a mezőgazdasági területnek 45,66%-án uralkodott. A 100—1000 kat. holdas gazdaságcsoport (0,83%) az összes terület 15,37%-a, az 1000 kat. holdon felüli gazdaságcsoport (0,16%) az összes terület 32,29%-a felett rendelkezett. Egy gazdaság átlagterülete a 100—1000 kat. holdas gazdaságkategoróriában 285,11 kat. hold, vagyis a kb. 20 000 „középgazdaság” már csaknem húszszor akkora földet mondhatott magáénak, mint az előző csoportba tartozó „kisgazdaságok”. A 3768 nagygazdaság pedig már a középgazdaságokat is tizenegyszer felülmúló átlagos területen (3158,07 kat. hold), a gazdaságok összes területének majdnem egyharmad részén nyúlt el.

A tényleges birtokmegoszlás még ennél is aránytalanabb volt. A gazdaságok megoszlása ugyanis, ha utal is a birtokmegoszlásra, semmiképpen sem azonos vele.⁶ Egy tulajdonosnak, különösen a nagybirtokosok körében gyakran több gazdasága is volt. Ezeket az önálló gazdaságokat sokszor a kis- vagy középgazdaságok kategóriájában tartották nyilván, pedig tulajdonjog szerint együttesen hatalmas nagybirtokot alkottak. A nagybirtok szélsőséges alakjának, a latifundiumoknak az elterjedéséről nem ad felvilágosítást a mezőgazdasági statisztika, mivel az 1000 kat. holdon felüli gazdaságokat nem részletezi. A Gazdacímár azonban lehetővé teszi, hogy a 100 kat. holdon felüli gazdaságokat, a tulajdonjog alapján, összevonjuk, s így kiderül, hogy az összes mezőgazdasági terület egytizenegyed része legfeljebb 100 család kezén volt.

A feudális eredetű birtokmegoszlás aránytalanságait súlyosbította, hogy a nagygazdaságok jelentős része nem is képezhette adásvétel tárgyát, mivel „kötött” birtok volt (hitbizomány, egyházi, közbirtokossági, községi birtok stb.). A különböző jogcímen korlátolt forgalmú birtokok az összes mező-

⁶ Az 1895. évi mezőgazdasági statisztika és az 1900. évi népszámlálás adatait összevetve, a birtokosok és a gazdaságok száma a következő eltéréseket mutatja (Horvátország adataival együtt):

	A földbirtok tulajdonosainak száma	A gazdaságok száma	Különbség %-ban
0— 5 kat. holdas	1 353 875	1 459 893	+ 8
5— 100 „ „	1 078 069	1 311 218	+ 22
100—1000 „ „	16 406	20 797	+ 27
1000 kh-nál nagyobb	1 945	3 977	+105

gazdasági művelés alatt álló területből 33,5%, azaz 16,4 mill. kat. holddal részesültek. A korlátozott forgalmú birtokoknak e magas arányával Magyarország ezidőben vezetett Európában.⁷ Hogy a birtok megoszlásának milyen szélsőségei voltak Magyarországon, az akkor domborodik ki igazán, ha a magyarországi adatokat más országok üzemstatisztikájának eredményeivel hasonlítjuk össze. Statisztikai pontosságú összehasonlítást azonban nem végezhetünk, mivel nincs két ország, amelynek mezőgazdasági üzemstatisztikája azonos módszerekkel és azonos időben készült volna. E nehézségek ellenére sem érdektelen megismerni néhány európai ország adatait a gazdaságok számának és területének megoszlásáról, mert — a felvételi módszerek különbségei ellenére — az egyes gazdaságkategóriák arányaiban a nagyobb eltérések mégis megmutatkoznak.

Németországban ugyancsak 1895-ben gyűjtöttek mezőgazdasági üzemstatisztikai adatokat. A két ország gazdaságainak megoszlását a magyar mezőgazdasági statisztika is összeveti.⁸

A gazdaságok nagysága	A gazdaságok összes területéből esett %-ban	
	Magyarországon	Németországban
A törpegazdaságokra (5 kat. h.-on alul)	6,15	8,82
A kisgazdaságokra (5—100 kh.)	48,44	57,15
A középgazdaságokra (100—1000 kh.) .	14,22	23,72
A nagygazdaságokra (1000 kh.-on felül)	31,19	10,31

Németországban⁹ az 1907. évi üzemstatisztika adatai alapján:

A gazdaságok nagysága	A gazdaságok	
	száma	területe
0,5 hektárnál kisebb	36,3	1,4
0,5— 2 ha	22,6	4,3
2 — 5 „	17,5	10,0
5 — 20 „	18,6	32,0
20 — 100 „	4,6	29,3
100 — 500 „	0,4	14,8
500 —1000 „	0,0	6,6
1000 hektárnál nagyobb	0,0	1,6

⁷ Franciaországban pl. a kötött forgalmú birtokok aránya 14%, Poroszországban kb. 23%.

⁸ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Harmadik rész. Bpest. 1900. 9. 1.

⁹ Statistik des Deutschen Reichs. B. 212. 2 b. Berlin. 1912. Közli: dr. Kenéz Béla: Nép és föld 379. 1. Bpest. 1917.

*Romániában:*¹⁰

A gazdaságok nagysága	A gazdaságok	
	száma	területe
10 hektáron alul	96,0	41,63
10— 50 ha	3,4	8,76
50—100 „	0,3	2,08
100—500 „	0,2	9,87
500 hektáron felül	0,1	37,66

*Ausztriában*¹¹ az 1902. évi adatgyűjtés szerint:

A gazdaságok nagysága	A gazdaságok	
	száma	területe
	%-ban	
0,5 hektáron alul	11,4	
0,5— 2 ha	32,2	
2 — 5 „	28,2	66,9
5 — 20 „	22,3	
20 — 100 „	5,2	
100 — 500 „	0,5	10,4
500 —1000 „	0,1	5,1
1000 hektáron felül	0,1	17,6

*Dániában:*¹²

A gazdaságok nagysága	A gazdaságok	
	száma	területe
	%-ban	
0,55 ha.-on alul	27,4	0,3
0,55— 5 ha	26,2	4,6
5 — 15 „	18,6	11,9
15 — 60 „	24,3	50,1
60 —240 „	3,2	21,3
240 ha-on felül	0,3	11,8

¹⁰ C. Maltezanu: Die neuere Agrarreform in Rumänien. Schmollar-féle Jahrbuch 1914. *Kenéz*: uo. 381. l.

¹¹ Österreichische Statistik B. LXXXIII. 1. H. Wien. 1909.

¹² Statistik Aarborg 1915. Köbenhavn 1915. Közli: *Dr. Kenéz*: uo. 378. l.

Angliában¹³ az 1896-os összeírás szerint:

A gazdaságok nagysága	A gazdaságok	
	száma	területe
	% -ban	
1— 5 acre	22,7	1,1
5— 20 „	28,8	5,1
20— 50 „	16,5	8,8
50— 100 „	12,8	15,0
100— 300 „	15,6	42,6
300— 500 „	2,6	15,7
500—1000 „	0,9	9,2
1000-en felül	0,1	2,5

Az egyes európai országok mezőgazdasági üzemmstatistikáját áttekintve, azt kell megállapítanunk, hogy szélsőséges birtokviszonyaival Magyarország az európai országok között az első sorban állott. A nagybirtok ilyen jelentős térfoglalása csak Oroszországra, Angliára és Romániára jellemző. Ugyanakkor Oroszországban a paraszti gazdaságok nem differenciálódtak annyira, s az összes mezőgazdasági területből viszonylag nagyobb arányban részesültek. Angliában a bérleti rendszer általánossá válásán keresztül tagolódott szét a nagybirtok kisebb gazdaságokra. Olyan farmok, amelyekhez 500 hektárnál nagyobb terület tartozott, ritkaság számba mentek, 1000 hektár terület egy gazdaságnál a maximum volt. A latifundiumok aránya Romániában sem volt oly kirívó, mint nálunk.

Magyarország birtokviszonyaira általában a szélsőséges birtokmegoszlás volt a jellemző. Az ország egyes részeiben ugyanakkor a történeti fejlődés, a talajviszonyok, a gazdálkodás módja, az öröklési szokások és a tőkés fejlődés a birtokviszonyokat nagyon eltérően alakították.

A gazdaságok száma és területe országrészek¹⁴ szerint

Országrész	A gazdaságok összes számából				A gazdaságok összes területéből			
	törpe	kis	közép	nagy	törpe	kis	közép	nagy
Duna balpartja (Északnyugati Felvidék)	54,23	44,83	0,78	0,16	6,44	43,95	15,86	33,75
Duna jobbpartja (Dunántúl)	57,75	41,47	0,56	0,22	6,08	39,20	11,16	43,56
Duna—Tisza köze	59,20	39,25	1,40	0,15	5,10	47,39	21,29	26,22
Tisza jobbpartja (Északkeleti Felvidék)	51,10	47,77	0,90	0,23	5,19	37,99	16,99	39,83
Tisza balpartja (Tiszántúl)	54,96	43,73	1,10	0,21	5,10	39,75	17,41	37,74
Tisza—Maros szöge	51,70	47,61	0,59	0,10	6,26	56,14	11,88	25,72
Királyhágón túl	46,80	52,44	0,68	0,08	6,68	61,17	13,85	18,30
Magyarország	53,57	45,44	0,83	0,16	5,84	46,50	15,37	32,29

¹³ Agricultural Statistics 1896—1911. A statisztikai adatokat közli dr. Kenéz Béla: Nép és föld. 377—379. l.

¹⁴ Az egyes országrészek azonban nem mindig azonosak az ország tájegységeivel. Egy-egy országrész is (földrajzi, birtokmegoszlási, etnikai összetétel szempontjából) különböző tájegységeket foglal magában. Jobb csoportosítás hiányában mégis az országrészek adatait kell használnunk. Ha ezek elemzésénél az egyes törvényhatóságok adatait is figyelembe vesszük, többé-kevésbé korrigálhatjuk azokat a hibákat, amelyek az országrészek vegyes tájjellegéből adódnak.

Mint a táblázat adatai mutatják, az egyes országrészek között a gazdaságok polarizációja tekintetében nagy különbségek voltak. Legnagyobb volt a polarizáció a Dunántúlon, utána az országrészek sorrendje a következő: Északkeleti Felvidék, Tiszántúl, Északnyugati Felvidék, Tisza—Maros szöge, Duna—Tisza köze és végül Erdély. A gazdaságok polarizációja a Dunántúlon már kétszer akkora, mint Erdélyben.

Az egyes országrészek gazdaságainak a megoszlása a következő sajátos vonásokat mutatja:

Ha országosan szélsőséges a gazdaságok megoszlása, legszélsőségebb az a *Dunántúlon*. A nagybirtok térfoglalása ez országrészben kiemelkedően a legnagyobb. Jelentős a törpegazdaságok számaránya is; e téren az országrészek között a második helyen, míg a kis- és középgazdaságok száma és területi aránya tekintetében az utolsó helyen áll.

A polarizáció tekintetében második helyet elfoglaló *Északkeleti Felvidéken* a gazdaságok megoszlása a következő sajátosságokat mutatja: A törpegazdaságok számaránya itt a legalacsonyabb, a kisgazdaságoké viszont a legmagasabb. E két gazdaságkategória területi aránya viszont ez országrészben a legkisebb; a középgazdaságok területi aránya tekintetében viszont a harmadik, a nagygazdaságok területi aránya tekintetében pedig a második helyen állott.

A *Tiszántúl* gazdaságainak megoszlása a törpe- és kisgazdaságok arányában nem mutat jelentősebb eltérést az Északkeleti Felvidéktől. Jelentősebb a középgazdaságok aránya: ezzel az összes országrészek között a második helyen áll.

Az *Északnyugati Felvidék* gazdaságainak megoszlása a középső helyet biztosítja ez országrésznek a többi között. Egyik kategóriában sem mutat olyan jelentős eltérést, ami gazdaságai megoszlásának sajátosabb jelleget adna. Talán még leginkább sajátos az, hogy a törpegazdaságok területének arányával csak a Tisza—Maros szöge és Erdély, tehát a nem kifejezetten nagybirtokos országrészek előzik meg.

A következő országrészek, a Tisza—Maros szöge, a Duna—Tisza köze és Erdély gazdaságainak megoszlása már lényegesen más arányokat mutat és ennek megfelelően más birtokviszonyokat is tükröz. Közös vonásuk, hogy a nagybirtok térfoglalása ez országrészekre már korántsem jellemző.

A *Duna—Tisza köze a törpegazdaságok és a középgazdaságok hazája*. A törpegazdaságoknak ez a kiemelkedően magas számaránya az alföldi mezővárosokkal függ össze. A középgazdaságok mind szám-, mind területi aránya is ez országrészben a legmagasabb, ami többek között azzal függ össze, hogy a paraszt polgárosulása, szabadabb birtokszerzése ez országrészben alakult viszonylag a legkedvezőbbben.

A *Tisza—Maros szögében* a gazdaságok megoszlásának sajátosabb jelleget ad a *kisgazdaságok kiemelkedően nagyobb térfoglalása*. Az összes területnek több, mint 50%-a (56,14%) a kisgazdaságokhoz tartozott, de a törpegazdaságok területi térfoglalása is viszonylag ebben az országrészben a legmagasabb. A középgazdaságok aránya tekintetében azonban a legutolsó sorban, közvetlenül (csak néhány tizedszázalék eltéréssel) a Dunántúl mögött áll.

Valamennyi országrész közül *viszonylag legkisebb volt a gazdaságok polarizációja Erdélyben*. Ez országrész gazdaságainak megoszlása a leginkább eltér a többi országrésztől. A törpegazdaságok számaránya itt a legkisebb, területarányuk pedig a legnagyobb. Ha már a Tisza—Maros szögében a gazdaságok

megoszlásának sajátos vonást adott a kisgazdaságok kiemelkedően magas aránya, még inkább és elsősorban jellemző ez Erdélyre. Más oldalról viszont a nagybirtok területi aránya itt még az országos átlagnak is csaknem felére csökken. A birtokmegoszlás Erdélyben volt a leginkább paraszti jellegű.

*A gazdaságok számának és területének megoszlása kezelési mód szerint —
öngazdálkodás, haszonbérlet, vegyes gazdálkodás*

A 2 388 482 gazdaságból 2 108 711 volt tulajdon, 215 149 vegyes és mindössze 64 624 tisztán haszonbérleti kezelésben. A tulajdonkezelésű gazdaságokhoz (88,28%) a gazdaságok összes területének 73,52%-a, a vegyes gazdaságokhoz pedig (2,71%) az összes terület 9,33%-a tartozott. A gazdaságok megoszlásának országos adatai tehát azt mutatják, hogy a bérleti szisztéma alkalmazása, amely a tőkés gazdálkodásnak oly közvetlen mutatója, s amely a mezőgazdaság tőkés fejlődésével egyes nyugati országok mezőgazdaságában a XIX század végén már igen jelentős szerepre emelkedett, nálunk csupán tendenciában jelentkezett. Az országos számok és ezek arányai alapján azonban nem lehet állást foglalni abban, hogy a haszonbéres gazdaságok száma, a haszonbérlet terület sok volt-e vagy kevés. A magyarországi haszonbérleti viszonyokról helyes ítélet csak a részletes adatok tüzetes mérlegelése alapján alkotható. A részletes adatok alapján bebizonyosodik, hogy a haszonbérleti gazdálkodás a mezőgazdasági művelésre leginkább alkalmas sík területeken, elsősorban a nagybirtokokon, mindenekelőtt a korlátolt forgalmú nagybirtokok szántóterületein a XIX. század végére jelentősen tért hódított.¹⁵

A haszonbérletek megoszlása gazdaságkategóriák szerint és arányuk az egyes gazdaságkategóriákon belül azt mutatja, hogy Magyarországon a haszonbérlet túlnyomóan a nagybirtokból került ki, és nagybérletek formájában tőkés nagybérllők kezében volt. A haszonbéres gazdaságok területének 88,75%-a tartozott a 100 kat. holdon felüli gazdaságokhoz. Tulajdonukhoz jelentősebben hozzábérelni, illetve vegyes gazdálkodást folytatni pedig a gazdagparasztok és a nagybirtokosok tudtak.

Országrészenként, törvényhatóságokként a haszonbérletek elterjedtsége, az egyes gazdaságkategóriákon belüli térhódítása nagyon eltérő volt. Az eltérések elég közvetlenül tükrözik az egyes országrészek általános gazdasági struktúráját, tőkés fejlődésének különbözőségeit is.

A haszonbérletben vezető országrész a Duna—Tisza köze volt, ahol a gazdaságok összes területének 23,52%-a állott haszonbérleti kezelésben. A kis- és nagyparaszti gazdaságokban a haszonbérletnek ebben az országrészben volt viszonylag a legnagyobb szerepe. A szabadabb történelmi fejlődés tehát ez országrészben termelte ki leginkább a paraszti sorból kiemelkedő „farmer tőkés bérllő” típusát.

A Dunántúl a haszonbérlet terület, a gazdaságok összes területének 23,13%-a, alig néhány tized százalékkal maradt el a Duna—Tisza közöttől. Térhódítását ha csak a szántóföldi területeken vesszük figyelembe, megelőzte a Duna—Tisza közét is. A haszonbérletek elhelyezkedése az egyes gazdaságkategóriákban azonban lényegesen más, mint a Duna—Tisza közén. A Dunán-

¹⁵ A haszonbérletek elterjedéséről, a tőkés haszonbérletek szerepéről, a bérbeadás formáiról és jelentőségéről a mezőgazdaság kapitalista fejlődésében a szorzó „A tőkés nagybérletek a XIX. századvégi Magyarországon” c. tanulmányában részletesebben foglalkozik. Történelmi Szemle 1959. 1—2. sz. 90—103. l.

túlon a paraszti gazdaságokban, különösen 100 kat. holdon alul, de a 100—500 kat. holdas gazdaságokban is, a haszonbéres gazdaságok aránya lényegesen jelentéktelenebb, mint a Duna—Tisza közén; e téren az országos átlag mögött is elmarad. Ha a haszonbérletekben országosan a nagybérletek uralkodtak, úgy a Dunántúl még kifejezettebben a nagybérletek hazája volt. Az 500—1000 kat. holdas gazdaságok területéből a tisztán haszonbéres gazdaságok már 32%-ban, a szántóföldből pedig 35,10%-ban részesültek. Tekintetbe véve a vegyes gazdaságok haszonbéres területeit is, a haszonbérlet az 500 kat. holdon felüli gazdaságok területének 40—50%-át érintette. A nagyparaszti gazdaságok kiegészítése hozzábérlet útján, tehát a vegyes gazdaságok aránya ugyancsak jelentősebb volt, mint a Duna—Tisza közén.

A Tisza jobbpartján, Északkelet Magyarországon is jelentősnek mondható még a haszonbéres terület (az összes terület 20,55%-a). A haszonbéres gazdaságok a paraszti gazdaságokban, mindenképp a 100—500 kat. holdas gazdaságokban, számottevőbbek. Ennyiben ez az országrész a Duna—Tisza közével mutat rokonságot. A vegyes gazdaságok aránya viszont már lényegesen alacsonyabb, mint az előző két országrészben. A gazdácím-tár adataira és az irodalmi forrásokra is támaszkodva megállapítható, hogy míg a Duna—Tisza közti 100—500 kat. holdas bérletek elterjedtsége a paraszt-tőkés-vállalkozóvá válásának egyik mutatója, a Tisza jobbpartján elsősorban a kereskedők és uzorások nagyobb mértékű behatolását tükrözi a mezőgazdaságba.

A Tisza balpartján, azaz a Tiszántúlon a haszonbérlet az összes terület 18,41%-ára terjedt ki. Itt a haszonbéres gazdaságoknak a gazdaságkategóriákon belüli aránya nem mutat olyan határozott jelleget, mint a már érintett országrészekben. A vegyes gazdaságok aránya valamennyi gazdaságkategóriában jelentéktelen.

A Duna balpartján — Északnyugat Magyarországon — a haszonbérlet terület már csak 15,25%. Ez országrész tájegységileg is nagyon különböző. Déli része mezőgazdasági művelésre kedvező terület, az északi hegyes vidék viszont nem. Ennek megfelelően szélsőségesek az eltérések a haszonbérletek elterjedtségének arányai között is. Bars, Nyitra, Pozsony, Hont megyében a mezőgazdasági művelésre jobban hasznosítható területeken a haszonbérlet terület 20,08, 19,31, 16,85, 16,68%. Ugyanakkor Árva megyében mindössze 2,10%. A haszonbéres gazdaságok aránya a legmagasabb a 100—500 kat. holdas kategóriában volt. A kisparaszti bérletek mellett a kereskedők és uzoratókésék haszonbérleti tevékenysége itt is szembevetendő.

A Tisza—Maros szögében a haszonbérlet terület az összes területnek mindössze 13,22%-ára terjedt ki. Erdélytől és Horvátországtól eltekintve, ahol a haszonbérleti gazdálkodás alig említésre méltó, az országrészek között a Tisza—Maros szöge az utolsó helyen áll. A haszonbéres és még inkább a vegyes gazdaságok számának jelentős aránya viszont azt bizonyítja, hogy a haszonbérlet itt elsősorban a paraszti gazdaságok területének kiegészítésére szolgált. A Tisza—Maros szögében a birtokmegosztás „paraszti” jellegét tehát kiegészíti a birtokos parasztek haszonbérletének nagyobb elterjedtsége.

A gazdaságok területének megosztása művelési ágak szerint

A különböző kultúrák térfoglalása, vagyis a gazdaságok területének művelési ágak szerinti megosztási aránya egyik mutatója a gazdálkodás irányának, fejlettségi fokának.

A statisztika hét művelési ágat különböztet meg: szántóföld, kert, rét, szőlő, legelő, erdő és nádas. A művelési ágak közül általában a legfontosabb szerep a szántóföldnek jut. A rét, szőlő, legelő, erdő és nádas ugyanis csak egy fajta terményt szolgáltatnak, a szántóföld — és bizonyos fokig a kert is — a termesztett növények nagy változatosságával tűnik ki. Az utóbbi két művelési ág abban is különbözik a többitől, hogy míg a többi huzamosabb ideig — néha évszázadokon át — ugyanazon termény előállítására szolgál, addig a szántóföldön, és részben a kertben is, a különböző termények egymást váltják. E kettő közül is a kertnek inkább az a jellemzője, hogy sokféle növény termelése folyik rajta, de aránylag kisebb területen, így a kerti termelésnek alárendelt jelentősége van a mezőgazdaság döntő ágaihoz, a szemtermeléshez és az állattenyésztéshez viszonyítva. Ezért a szántóföld az, amely a gazdasági termények legfontosabb tömegét és legbecseleseb részét nyújtja.

Ismeretes, hogy Magyarországon a kapitalista gazdálkodás térhódítása a XIX. század második felében a mezőgazdasági termelésnek mindenekelőtt a gabonatermelési ágát vonta uralma alá. Ez a szántóföld térhódítását és jelentőségét növelte. Arra vonatkozóan, hogy a termőterület, a szántóföld kiszélesedése, a művelési ágak megoszlása a XIX. század második felében fokozatosan hogyan változott, ha nem is teljesen pontosan és részletesen, de gyűjtöttek statisztikai adatokat. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a XIX. század második felében a termőterület általában több millió hektárral gyarapodott, s ezen belül a legnagyobb arányú a szántóföld növekedése volt.¹⁶

A század végére elért változásokat rögzítette az 1895. évi statisztika. 1895-ben a gazdaságok összes területének 54,99%-a a legfontosabb művelési ágra jutott, szántóföld volt. Ha az ország összes területéhez a kimaradt erdő és legelő gazdaságok területeit is hozzászámítjuk, a szántóföld aránya ennél kevesebb volt. A szántóföldnek ez az aránya, mely azt mutatja, hogy a gazdaságok összes területének alig több mint felét hasznosították a növénytermesztésre, országgrészenként és törvényhatóságokként, részben a földrajzi, részben a gazdálkodás színvonalának különbségéből adódóan, jelentősen különbözött.

Legmagasabb volt a szántóföld aránya a Tisza—Maros szögében (69,80%), utána a Duna—Tisza közén (68,45%), a Dunántúlon (57,16%), az ország északnyugati részén (a Duna balpartján, 52,61%), a Tiszántúlon (a Tisza balpartján, 51,69%), az ország északkeleti részén (a Tisza jobbpartján,

16

Művelési ágak	1850—1855	1880
Szántóföld	35,91	43,42
Kert	0,73	1,30
Rét	11,44	11,22
Legelő	15,24	13,90
Nádas	0,93	0,34
Szőlő	1,75	1,34
Erdő	34,00	28,48

A két felmérés között 1 241 170 hektárnyi eltérés mutatkozik, aminek az oka az, hogy az ország politikai beosztása változott, s hogy az újabb kataszteri felmérés pontosabb. A művelési ágak között fennforgó arányszámok mindazonáltal a valóságnak megfelelőnek tekinthetők. (Bernáth István: Magyarország mezőgazdasága. 294. l.)

44,74%); a legkisebb Erdélyben (42,63%). A sík vidékeken, tehát mindenekelőtt az Alföldön, ahol a XIX. század első felében a terület legjelentékenyebb részét még legelők foglalták el, az 1850-es években meginduló gabonakonjunktúra hatására a rétek, legelők feltörése olyan lendületet vett, hogy a század végére a művelési ágakon belül már nem kis fölényrel a szántóföld vált uralkodóvá.^{16a}

Míg a szántóföld az Alföld sík vidékén volt az uralkodó, addig az erdő a hegyes vidék kultúrája. Ebből következően a szántóföld után a legmagasabb (17,39%) országosan az erdőterületek aránya. A szántóföldi gazdasággal is rendelkező erdőgazdaságok területének aránya az Északkeleti Felvidéken 30,36%, az Északnyugati Felvidéken 24,48%, Erdélyben 19,28%, a Tiszántúlon 17,64%, a Dunántúlon 16,35%, a Tisza—Maros szögében azonban már csak 10,09%, a Duna—Tisza közén mindössze 6,08%.

Az erdők után a rét és a legelő következik a gazdaságok területéből való részesedés tekintetében 12,52, illetve 8,91%-kal. Területük aránya együttesen (a gazdaságok összes területének valamivel több, mint 20%-a) meghaladja az erdők területi részesedési arányát is. Nagyfokú visszaszorulásuk ellenére tehát még mindig jelentős teret foglaltak el a művelési ágak között. A legelőnek, e legősibb és legkezdetlegesebb művelési ágának a visszaszorulása — mint ismeretes — egyenes arányban halad a gazdálkodás belterjességével, a népesség szaporodásával, a piaci és közlekedési viszonyok javulásával. Magyarországon a XIX. század második felében nagy lendülettel előrehaladó feltörésüket az állattenyésztés visszaesése kísérte. Különösen a népies állattartás szenvedett sokat a legelők feltörése következtében. A rétek, legelők területének szűkebb térre szorítását ugyanis nem kísérte a nagyobbértékű mesterséges szálas takarmányok termesztésének kiszélesítése.

A legelők részesedési aránya a gazdaságok területéből a legmagasabb ugyancsak a hegyes vidéken volt. Első helyen állt Erdély 32,87%-kal, utána a Tiszántúl 25,04%-kal, az Északkeleti Felvidék 19,90%-kal, a Duna—Tisza köze 18,83%-kal, az Északnyugati Felvidék 18,25%-kal, a Dunántúl 17,48%-kal és végül a Tisza—Maros szöge 14,17%-kal.^{16b}

A gazdaságok összes területéből a kertek és szőlőterületek részesedése volt a legkisebb. A gazdaságok összes területének mindössze 1,69%-a kert és 0,91%-a beültetett szőlő. Legmagasabb a kert aránya a Tisza—Maros szögében, 2,79%, Erdélyben 2,61%, az ország északkeleti részén 1,91%, a Dunántúlon 1,36% és legkisebb a Duna—Tisza közén 0,88%. A Duna—Tisza köze kertkultúrájának fejlődése tehát csak a XX. században vehetett nagyobb lendületet. Negyven évvel később ugyanis már ez az országrész emelkedik ki kertkultúrájának viszonylag legmagasabb fejlettségi fokával. A kert és a szőlőterület aránya a legnagyobb a városok határában volt, pl. Pozsony: 51,43, Sopron: 17,86, Budapest: 14,69%. Ezekon kívül a következő megyék tüntek ki

^{16a} Törvényhatóságok, amelyekben a szántóföld aránya a legmagasabb volt: Csanád vm. 87,21%, Torontál vm. 84,89%, Bács-Bodrog vm. 83,80%, Békés vm. 74,08%, Temes vm. 74,03%, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 72,46%, Tolna vm. 67,27%, Csongrád vm. 67,01%.

^{16b} Azok a megyék, amelyekben a rét, legelő területének aránya együttesen a legkevesebb volt: Csanád 7,87%, Bács-Bodrog 8,10%, Torontál 9,48%. Azok a megyék (Erdélytől eltekintve), amelyekben a rét és legelő területének aránya együttesen a legtöbb volt: Máramaros 51,88%, Zólyom 34,87%, Liptó 34,11%, Krassó-Szörény 28,13%, Ugocsa 27,50%, Hajdú 26,56%, Csongrád 24,98%, Pest 24,64%, Ung 24,25%.

a kert- és a szőlőterület magasabb arányával: Krassó-Szörény 7,17%, Zala 5,78%, Baranya 5,00%, Ung 4,26%.

A gazdaságok területének megoszlása művelési ágak szerint nemcsak országreszénként, azon belül törvényhatóságokként, de a gazdaságok nagyságcsoportjai és kezelési módja szerint is eltérő volt. A művelési ágak megoszlási arányai gazdaságnagyságcsoportok szerint azt mutatják, hogy a szántóföld és kert aránya annál nagyobb, minél kisebb a gazdaságok nagysága, illetve a szántóföld aránya annál kisebb, az erdő, rét, legelő aránya annál nagyobb, minél nagyobb a gazdaságok területe.

A különböző kezelésű (tulajdon, haszonbéres, vegyes) gazdaságok területének megoszlása művelési ágak szerint a következő eltéréseket mutatja: A szántóföld aránya kiemelkedően a vegyes gazdaságoknál volt a legmagasabb. A haszonbéres és az önkezelésű gazdaságoknál a szántóföld aránya csaknem azonos. A kert arányával az önkezelésű gazdaságok vezettek, utánuk a vegyes gazdaságok következtek és jelentős lemaradással utolsók a haszonbéres gazdaságok voltak. A rét és a szőlő aránya ugyancsak az önkezelésű gazdaságoknál a legmagasabb és legkisebb a haszonbéres gazdaságoknál. A legelő kiemelkedően magas arányával viszont a haszonbéres gazdaságok vezettek. Az erdő aránya ismét az önkezelésű gazdaságokban a legmagasabb, utánuk a haszonbéres gazdaságokban és legkisebb a vegyes gazdaságokban.

A különböző kezelésű gazdaságok területének művelési ágak szerinti megoszlását összehasonlítva, megállapítható, hogy a szántóföldi gazdálkodás legkiterjedtebb a vegyes gazdaságokban volt. A haszonbéres gazdaságokban, a szántóföldi termelés mellett, a gazdálkodásban a legelőn alapuló állattenyésztésnek az önkezelésű és a vegyes gazdaságokénál nagyobb szerepe lehetett.

Gazdaság nagyságcsoport szerint hasonlítva össze a különböző kezelésű gazdaságok területének művelési ágankénti megoszlását, differenciáltabb eredményeket kapunk: A szántóföld és a kert aránya a gazdaságnagyságok növekedésével fokozatosan csökken valamennyi gazdaságnál, de nem egyenlő mértékben. A gazdaságok területének növekedésével ez a csökkenés leginkább az önkezelésű gazdaságokban mutatkozik meg, azután a vegyes gazdaságokban és legkevésbé a haszonbéres gazdaságokban. Az 1000 kat. holdon felüli gazdaságcsoportban már a haszonbéres gazdaságok vezetnek a szántóföld legmagasabb arányával. A kert aránya általában a legalacsonyabb a haszonbéres gazdaságoknál volt. A törpegazdaságokon belül viszont a kert területi részesedése jelentősen a legmagasabb a haszonbéres gazdaságokban. Ugyanezt az eltérést mutatja a legelő arányának vizsgálata is.

Az egyes gazdaságkategóriákon belül a különböző kezelésű gazdaságok területének művelési ágak szerinti megoszlása már inkább jelzi a gazdaságok gazdálkodásának eltéréseit, specializálódási törekvéseit is. A specializálódás jegyei a haszonbéres gazdaságoknál mutatkoznak meg leginkább, mégpedig különböző irányban. A törpe haszonbéres gazdaságok kertkultúrájukkal emelkednek ki, a nagy haszonbéres gazdaságok viszont a szántóföld- és legelőgazdálkodással.

A gazdaságok felszerelése

A mezőgazdaságban a kapitalista gazdálkodás fejlődésének mutatója általában az állandó tőke növekedése, a változó tőke növekedésének egyre gyorsuló viszonylagos vagy abszolút lemaradása. A polgári statisztikák, így

az 1895. évi magyar mezőgazdasági statisztika is, a gazdaságok csoportosításánál csak a területnagyságot veszik alapul, a gazdaságok tőkebefektetésének-rendkívül különböző méreteit a csoportosításoknál teljesen figyelmen kívül hagyják. Így azonos kategóriába kerülhetnek néhány holdnyi területen, de nagy tőkebefektetéssel nagyüzemi gazdálkodást folytató tőkés nagyüzemek a kis paraszti gazdaságokkal. A tőkés gazdálkodás fokának olyan elsőrendű mutatója, mint a bérmunka alkalmazása, a statisztikából általában kimaradt. Mindezek nem teszik lehetővé, hogy közvetlenül és az egész tőkebefektetésre kiterjedően tanulmányozhassuk a tőkebefektetés mértékét és ennek megoszlását a gazdaságok között. A gazdaságok felszerelésének a statisztika által közölt adatai, ha korlátozottan is, de alapul szolgálnak következtetésekre a tőkemegoszlás arányát illetően, valamint arra vonatkozóan is, hogy kiknek a kezében koncentrálódtak a legfontosabb technikai eszközök. Ezeknek alapján újabb ismeretekre tehetünk szert a mezőgazdaságnak a XIX. század végére elért tőkés fejlődéséről, annak formáiról az ország különböző területein, a különböző gazdaságokban.

A mezőgazdaságban a gazdaságok felszerelése jelleg szerint két nagy csoportra osztható: az előfelszerelésre, amely mindenekelőtt az állatállományból, és a holt leltárra, amely az épületek mellett elsősorban a gép- és eszközállományból áll.

A gazdaságok előfelszerelése, az állatállomány megoszlása

A 2 388 482 gazdaságban 5 494 627 darab szarvasmarhát, 1 860 073 lovat, 5 554 824 sertést és 7 304 086 juhot számláltak össze. Egy gazdaságra átlagban 2,3 szarvasmarha, 0,78 ló, 2,33 sertés, 3,06 juh esett. A mezőgazdaságilag művelt területtel vetve össze az állatlétszámot, 100 darab számos marhára 275 kat. hold terület jutott.¹⁷ Az állatállomány tehát elég jelentősnek mondható, ami arra mutat, hogy az állattenyésztés a XIX. század végén az ország mezőgazdaságának általában fontos termelési ága volt.

100 kat. hold területre (szántó + rét + legelő) esett országrészenként

Országrész	Szarvasmarhából	Lóból	Sertésből	Juhból
Duna balpartja (Északnyugati Felvidék)	21,1	5,2	12,1	27,5
Duna jobbpartja (Dunántúl).....	21,7	6,7	23,2	28,0
Duna—Tisza köze	13,4	8,2	19,4	17,2
Tisza jobbpartja (Északkeleti Felvidék)	23,7	5,7	16,7	25,3
Tisza balpartja (Tiszántúl)	18,3	5,9	24,9	25,2
Tisza—Maros szöge	15,5	10,9	24,0	23,9
Erdély	24,0	3,9	15,0	34,1

Az állatlétszám megoszlása és az állattenyésztés jellege országrészenként és gazdaságkategóriánként nagy különbségeket mutat.

¹⁷ A számos marha a szarvasmarhára redukált állatlétszámhoz úgy aránylik, mint 77 a 100-hoz. Amennyiben csak a szarvasmarhára redukált állatlétszámot vetjük össze a területtel, 100 darabra 212 kat. hold jut.

A kulcs, amelyet a szarvasmarhára átszámításnál alkalmaztak: egy szarvasmarha = egy lóval, öt sertéssel, tíz juhval, tizenöt kecskével.

A szarvasmarha létszáma abszolút számokban és az állatsűrűség is Erdélyben volt a legmagasabb. Az állattenyésztésnek e tájegység természeti adottságai, a füves rétek, havasi legelők nagy kiterjedése (32—87%) is kedveztek. Amennyire a területnek művelési ágak szerinti megoszlásából, a terméseredményekből következtetni lehet, Erdély mezőgazdaságában a XIX. század végén is a fő termelési ág az állattenyésztés volt. Ugyancsak ezt bizonyítja a juhállomány magas száma és sűrűsége, amellyel Erdély még jobban kiemelkedik a többi országrész közül; ugyanakkor ló- és sertésállomány tekintetében a legelmaradottabbak közé tartozott.

Erdély után a szarvasmarha sűrűsége az Északkeleti Felvidéken volt a legnagyobb. E tájegység juhtenyésztése ugyancsak fejlett, bár ezen a téren már nem áll a második helyen, megelőzi a *Dunántúl* és az Északnyugati Felvidék is. A ló- és sertésenyésztés itt nem sokkal haladta meg az erdélyi szintet.

Az ország központibb területeinek adatait vizsgálva, a szarvasmarha abszolút számával és sűrűségével a Dunántúl emelkedik ki. Sőt, ha az összes háziállatokat együttesen vesszük figyelembe, akkor az állatsűrűség terén országos viszonylatban is a Dunántúl az elsőbbség. A Dunántúlnak ugyanis a szarvasmarha és juh mellett jelentős a sertésenyésztése is. Ezen a téren alig marad el a legjobban kiemelkedő két országrész, a Tisza—Maros szöge és a Tiszántúl mögött.

A Nagy-Alföld állattartása jóval jelentéktelenebb, mint a peremvidékeké és a Dunántúlé. Különösen szegény volt állatállományban a Duna—Tisza köze, hol csak a lótenyésztés tett szert nagyobb jelentőségre és csupán sertésenyésztésben előzi meg a peremvidékeket. A Tiszántúl a sertésállomány sűrűségével vezetőhelyet foglal el. Megközelíti ezt a Tisza—Maros szögének sertésenyésztése, amely országrész viszont vezet a lótenyésztésben.

Az egyes országrészek állatállományának és állatsűrűségének vizsgálata alapján kirajzolódik az egyes állatfajták tenyésztésének tájegységei is: a szarvasmarha tenyésztés leginkább Erdélyben, az északi dombos vidéken és a Dunántúlon; a lótenyésztés a Duna—Tisza közén, a Tisza—Maros vidékén; a sertésenyésztés a Tiszántúlon, a Tisza—Maros szögében és Dunántúlon; a juhtenyésztés Erdélyben, a Dunántúlon és az Északnyugati Felvidéken terjedt el.

Az állatállomány a különböző nagyságú gazdaságcsoportok között következőképpen oszlott meg:

Gazdaság-csoportok	A z ö s s z e s			
	szarvasmarhából	lóból	sertésből	juhól
	esett rájnk %-ban			
0— 5 kat. hold	17,51	15,15	24,01	7,19
5— 50 „ „	54,59	64,41	46,46	34,81
50— 200 „ „	7,53	9,58	6,90	7,13
200—1000 „ „	7,56	4,68	6,81	12,42
1000 kat. holdon felül	12,81	6,18	15,82	38,45

Az állatállomány megoszlási aránya nagymértékben eltért a gazdaságkategoróriák területi megoszlási arányától. Az ún. „törpe”, illetve félproletár gazdaságok részesedése az összes állatállományból jelentősen nagyobb volt,

mint az összes területből. A nagy gazdaságok viszont az összes állománynak lényegesen kisebb részét birtokolták, mint a területnek. Ugyanezek a tendenciák rajzolódnak ki az állatsűrűséget vizsgálva is, pontosabban az, hogy a kis földművesek a földterület egy bizonyos egységén hasonlíthatatlanul több jószágot tartottak, mint a nagygazdaságok. A szarvasmarha nagy száma a kisgazdaságokban arra is visszavezethető, hogy a paraszt inkább foglalkozik állattenyésztéssel és kisebb mértékben gabonatermesztéssel, mint a nagyüzem.

Az állatállomány megoszlásának ezek az arányai az egyes gazdaságtípusok tényleges helyzetéről, gazdasági felszereléséről azonban még nem sokat árulnak el. Az egy gazdaságra jutó állatlétszám adatai már többet mutatnak. Figyelmem kívül hagyva az 1 kat. holdon aluli gazdaságokat (ahol egy gazdaságra 0,43 szarvasmarha, 0,13 ló, 0,89 sertés, 0,23 juh esett) s csak az 1—5 kat. holdas gazdaság adatait véve a félproletár gazdaságok csoportjához, egy gazdaságra esett szarvasmarhából 1,03, lóból 0,28, sertésből 1,06, juhból 0,56. Mivel az igaerőhöz legalább párban kell az állatokat számítanunk, így e gazdaságoknak kb. felére egyáltalában nem jutott igaerő. Ezekből az adatokból kiderül tehát, hogy a törpegazdaságoknak jelentős része a nagyobb állatsűrűség ellenére, igaerővel egyáltalán nem rendelkezett. Az állatállomány nagyobb sűrűsége a félproletár gazdaságokban és e gazdaságok állatszegenysége tehát nem mond ellent egymásnak. A nagyobb állatsűrűség nem a kisgazdaságok jobb helyzetét, a kisüzemi termelés stabilitását és előnyeit bizonyítja, hanem — mint arra Lenin éppen a kisüzemi termelés dicsőítőivel szemben többször rámutatott — a kisparaszti gazdaságokban a termelési eszközök egészségtelen szétforgácsolódását. A nagyobb paraszti gazdaságok a relatíve kevesebb állatállománnyal valójában a terület és az állattartás mértéke között egészségesebb arányt tudnak megteremteni és a föld jobb művelését biztosítják.

Az egyes gazdaságcsoportok állattenyésztésében a tőkés termelés fejlődésével megmutatkozó különbségeket ezért elsősorban nem is az állatlétszám megoszlásának arányai szemléltetik, hanem a fajta és méginkább a súlybeli eltérések. Ilyen irányú vizsgálatra a magyar statisztikai adatgyűjtés, ha korlátozottan is, de lehetőséget nyújt.

A szarvasmarha átlagsúlya, neme, faja és a birtok jellegének megfelelően

A szarvasmarha neme, faja	A gazdaságok jellege		
	kis	közép	nagy
<i>Növendék marha két éven alul</i>			
magyar—erdélyi	108	131	161
mokány és riska	81	104	121
pirostarka	152	183	215
borzderes	122	166	208
egyéb színes	130	159	183
bivaly	99	125	163
<i>Növendék marha három éven alul</i>			
magyar—erdélyi	162	198	236
mokány és riska	126	163	178
pirostarka	227	277	317
borzderes	189	258	299
egyéb színes	199	244	299
bivaly	161	192	235

A nagy statisztikai adatgyűjtés végeredményeit közlő kötetben adatokat találhatunk a háziállatok súlyára, értékére, a tehének fejési átlagára, a kis- (100 kat. holdon aluli), a közép- (100—1000 kat. holdas) és a nagy- (1000 kat. holdon felüli) gazdaságokban, állatfajták és korok szerint is részletezve.

Az állatok átlagsúlyának adatai már egészen más irányba mutatnak, mint az állatok létszámának megoszlása. Valamennyi adat azt igazolja, hogy 1895-ben Magyarországon is a jószág minősége annál jobb, minél nagyobb a gazdaság. A 100 kat. holdon aluli paraszti gazdaságok és a nagygazdaságok között a különbség — mint látható — már igen jelentékeny volt. Ugyanezen különbségeket mutatják a szarvasmarhák átlagos értékének adatai, a tehének évi fejési átlagai a különböző gazdaságcsoportokban (a pirostarka fejési átlaga évente a kisgazdaságokban 1135 liter, a középgazdaságokban 1394 liter, a nagygazdaságokban már 1726 liter volt). „Az állatok élősúlyára vonatkozó adatok a legpontosabb képet nyújtják az állattartás valamennyi feltételéről: a takarmányról, az istállókról, a munkáról, az állatok gondozásáról; ... a kisparaszt minden szorgalma az állatok gondozásában még csak hozzávetőlegesen sem tudja kiegyensúlyozni a nagyüzem előnyeit, amely mégegyszer olyan jó minőségű terméket ad.”¹⁸

A szarvasmarha átlagos élősúlyának és fejési átlagának adatai ország-részenként is különböznek. E különbségek már nem mutatnak mindig oly határozottan egy irányba, mint az egyes gazdasági csoportokhoz tartozó szarvasmarhák súlybeli eltérései. Az országrészek sorrendje nagyban variálódik a szarvasmarha fajtája szerint. De általában megállapítható, hogy a szarvasmarha élősúlyával, fejési átlagával a Dunántúl, mindenekelőtt a dunántúli nagygazdaságok vezetnek, utána — ha nem is következetesen — az Északnyugati Felvidék következett, az Alföld középhegyet foglalt el és nagy lemaradással messze az országos átlag mögött állt Erdély és az Északkeleti Felvidék.

A szarvasmarhák, sertések, juhok és kecskék együttes súlyából átlagosan esik egy kat. holdra

Országrész	Szántóföldre, rétre, legelőre együtt		
	kis-	közép-	nagy-
	gazdaság		
Duna balpartja	0,77	0,61	0,63
Duna jobbpartja	1,00	0,69	0,80
Duna—Tisza köze	0,56	0,49	0,61
Tisza jobbpartja	0,88	0,47	0,52
Tisza balpartja	0,77	0,48	0,59
Tisza—Maros szög.....	0,69	0,37	0,51
Erdély	0,78	0,37	0,36
Magyarország összesen	0,77	0,50	0,63

Az állatsűrűség tehát, ha a súlyt vesszük alapul — már pedig ez a lényegesebb — nem dominál olyan egyértelműen és kiemelkedően a paraszti, a kisüzemi gazdaságok javára. Egyes országrészekben a különbség jelentéktelenné csökken, vagy el is tűnik, egyedül Erdélyben kiugró továbbra is.

¹⁸ Lenin: Az agrárkérdésről I. 197. 1.

Az állatállomány megoszlásának arányai az egyes gazdaságcsoportok között, külön-külön vizsgálva a tulajdonkezelésű, a haszonbéres és a vegyes gazdaságokat, az azonos tendenciák mellett is eltérő volt. A vegyes kezelésű, méginkább a tisztán haszonbéres gazdaságok az állattenyésztés tőkés összpontosulásának határozottabb jegeit mutatják.

A félszektár gazdaságok kategóriájában az egy gazdaságra eső állatállomány a legnagyobb a tulajdongazdaságokban, a legkevesebb pedig a tisztán haszonbéres gazdaságokban volt. Meggyőzően és szemléltetően mutatkozik meg ezen keresztül is a haszonbérlő kisparasztki gazdasági felszerelésének különös nyomorúsága, az a tény, hogy az ilyen földbérlet kétségtelenül a parasztki óriási többsége számára függőségi viszonyt jelentett. A 100 kat. holdon felüli gazdaságokat vizsgálva viszont azt látjuk, hogy itt a gazdaság területének növekedésével az egy gazdaságra eső állatállomány éppen a tisztán haszonbéres és a vegyes kezelésű gazdaságoknál volt a legnagyobb. Az 1000 kat. holdon felüli gazdaságok csoportjában a tisztán haszonbéres gazdaságok különösen kiemelkednek nagyobb sertés- és juhállományukkal. Ugyanebbe az irányba mutatnak a szarvasmarha sűrűségének adatai is.

100 kat. hold területre (szántó + rét + legelő) eső szarvasmarha a különböző nagyságú és kezelésű gazdaságokban¹⁹

Gazdaság-kategóriák	Tulajdon- kezelésű	Haszonbéres	Vegyes kezelésű
	gazdaságok		
1— 50	27,92	22,67	22,74
50— 100	13,94	9,94	13,41
100— 200	13,20	10,63	12,60
200— 500	12,92	12,30	13,80
500—1000	13,38	12,79	12,49
1000-en felül	11,25	11,92	11,68

A gazdaságkategóriák állatállományának megoszlási arányai (az egy gazdaságra eső szarvasmarha, állatsűrűség a különböző kezelésű gazdaságokban) országreszenként jelentős eltéréseket mutatnak.

Az egy gazdaságra jutó szarvasmarha létszáma a törpe (0—5 kat. hold), sőt az 5—20, és 20—50 kat. holdas gazdaságokban is a legkisebb a Duna—Tisza közén volt. Ugyanakkor a nagyobb gazdaságokra, különösen az 1000 kat. holdon felüliekre már az országos átlagnál több szarvasmarha jutott. Feltűnően alacsony a törpegazdaságokra eső szarvasmarha létszáma a Tisza—Maros szögén, sőt ami a legmeglepőbb, a Dunántúlon is, ugyanakkor amikor a nagyobb gazdaságokban (10 holdon felül) az egy gazdaságra jutó szarvasmarha létszámával a Dunántúl vezet. A többi országreszekben, elsősorban Erdélyben, de az Északnyugati és Északkeleti Felvidéken is, nincs ilyen nagy-

¹⁹ A szarvasmarha-állományának csak a szántóföld nagyságával való összehasonlítása nem ad reális képet, mivel az állattartás jórészt még a rét-, legelőgazdálkodáson nyugodott. Ezért a szántóföldhöz hozzáadtuk a rét és a legelő területét is. A statisztikában viszont csak az egyes gazdaságokhoz tartozó legelők vannak feltüntetve, a közösen használt legelőket — melyeket mint osztatlan birtokokat, az egyes gazdaságokról kiállított kérdőívekben nem mutatták ki — nem tudjuk figyelembe venni. Az állatlétszám egyrésze a kisparaszti gazdaságokra, jelentősebb része a közlegelőkre volt utalva.

Az egy gazdaságra eső állatállomány a különböző kezelési és nagyságú gazdaságokban

Gazdaság-kategóriák	Szarvasmarha			Ló			Sertés			Juh		
	T*	H**	V***	T	H	V	T	H	V	T	H	V
1 kat. holdon alul szántó nélkül	0,36	0,33	0,48	0,15	0,16	0,19	0,89	0,91	1,22	0,20	0,16	0,20
1 kat. holdon alul, szántóval	0,43	0,44	0,50	0,13	0,13	0,13	0,89	1,09	1,21	0,23	0,16	0,18
1— 5	1,03	0,94	1,20	0,28	0,37	0,40	1,16	1,29	1,55	0,56	0,54	0,43
5— 10	2,04	1,48	2,17	0,68	0,84	0,90	1,68	1,79	2,14	1,28	1,01	1,15
10— 20	2,98	1,80	1,65	1,17	1,48	0,93	2,50	2,79	1,69	2,43	1,63	1,15
20— 50	7,45	3,44	4,42	2,15	2,25	2,88	4,11	4,58	5,09	4,96	2,45	3,73
50— 100	7,38	6,11	7,90	3,53	2,99	4,35	7,20	8,14	8,61	9,05	6,75	8,11
100— 200	14,36	13,39	15,27	4,96	4,31	5,82	12,06	9,79	13,27	18,94	19,50	19,85
200— 500	31,25	34,35	34,10	7,17	6,81	8,40	25,67	23,28	28,16	55,87	63,11	61,95
500—1000	67,99	74,20	74,54	12,95	12,69	14,68	99,42	76,22	69,33	173,95	204,35	184,42
1000-en felül	186,81	204,53	204,54	30,51	29,90	34,28	233,16	285,83	231,77	745,29	835,81	707,95

Az egy gazdaságra jutó szarvasmarha az országrészek különböző nagyságú gazdaságaiban

Országrészek	0—5 kat. h.	5—10 kat. h.	10—20 kat. h.	20—50 kat. h.	50—100 kat. h.	100—200 kat. h.	200—500 kat. h.	500—1000 kat. h.	1000 holdon felül	Általában egy gazdaságra esik
Duna balpartja (ÉNy. F.)	0,69	2,12	3,22	5,01	8,39	16,09	33,65	71,21	136,48	2,26
Duna jobbpartja (Dunántúl).....	0,66	2,19	3,37	5,21	9,76	18,96	45,69	93,91	255,34	2,56
Duna—Tisza köze	0,36	1,07	1,82	3,43	7,18	15,21	34,94	77,76	240,12	1,89
Tisza jobbpartja (ÉNy. F.)	1,13	2,59	3,59	5,27	7,57	12,73	25,50	47,27	117,44	2,71
Tisza balpartja (Tiszántúl)	0,89	2,03	2,94	4,45	7,47	15,01	31,28	73,30	193,05	2,54
Tisza—Maros szöge	0,65	2,52	2,21	3,25	5,24	10,97	25,81	55,02	178,58	1,71
Erdély	1,00	2,32	3,29	4,78	7,07	11,08	21,27	46,02	98,28	2,39

* Tulajdonkezelésű
 ** Haszonbéres
 *** Vegyes kezelésű

arányú polarizáció. A törpe- és a kisparaszti gazdaságokban az egy gazdaságra eső állatállomány viszonylag magasabb, a nagygazdaságokban pedig viszonylag alacsonyabb volt, mint a Duna—Tisza közén és a Dunántúlon. Ha az eltérések magyarázatául a természeti adottságok különbözőségét, a gazdaságok megoszlásának más arányait említenünk is kell, tagadhatatlan, hogy az eltérések meghatározó tényezője a tőkés fejlődés fokbeli eltérése. Erdélyben és az északi hegyes vidékeken a kapitalista fejlődés a mezőgazdaságban lényegesen lassúbb ütemben haladt előre, mint az ország sík, központibb területein. Így az állattenyésztés tőkés összpontosulása, amelynek jeleit elsősorban a Dunántúlnak, a Tisza—Duna közének és a Tiszántúlnak az állatmegoszlása tükröz, ezeken a területeken még nem mutatható ki.

A gazdaságok holt felszerelése, a gazdasági gépek és eszközök

A kapitalizmus előtti mezőgazdaság technikájának fő jellemvonása az, hogy nincs minőségi különbség a kisüzem és a nagyüzem technikája között. Így a kapitalizmus, fejlődésének első szakaszában, a mezőgazdaságban azt a munkaerőt és azokat a munkaeszközöket alkalmazza, amelyeket a feudalizmustól kapott örökségbe. Minél inkább előrehalad azonban a kapitalizmus fejlődése, annál inkább minőségi különbség jön létre a mezőgazdaságban a nagyüzem és a kisüzem technikája között. E minőségi különbség elsősorban a mutatói közé tartozik a mezőgazdasági eszközök és gépek alkalmazásának különböző mértéke. Ezért fontos és a marxista közgazdaságtan ezért tulajdonít különös jelentőséget a mezőgazdasági géphasználatra vonatkozó adatoknak.

A feudális viszonyok megszüntetése után kibontakozó agrárkapitalizmus technikai bázisa Magyarországon is a feudalizmus örökségén alapult. Az 1850-es évek gazdálkodását ismertető korabeli tudósításokból és az eddigi kutatások eredményeiből a gazdálkodásnak az a képe bontakozik ki, hogy a földművelést továbbra is kézimunkával végezték és kevésszámú primitív szerkesztést használtak. A kapitalista mezőgazdálkodást tehát fejlődésének első szakaszában a kisparaszti gazdálkodástól még nem annyira a befektetett tőke nagysága, mint inkább a kapitalista gazdálkodás által igénybevett földterület nagysága, a munka szervezése, a művelés módja különböztette meg. Igaz, hogy a robotmunka megszüntetése után a modernebb munkaeszközök: a vasborona, szecskavágó, kukoricamorzsoló, szénagyújtó, sorvető, az 1860-as évektől a cséplőgép alkalmazása is kezdett elterjedni (1863-ban 198 cséplőgép dolgozott az országban 1549 lóerővel), ezek azonban még annyira ritkaságszámba mentek, hogy a mezőgazdaság általános technikai fejlődésének szintjében az 1850—1870-es években észrevehető változást alig eredményeztek.²⁰

²⁰ Egyes mintauradalmakban ugyan drágábbnál drágább gépkülönlegességek is működtek, amelyek rendszerint külföldről kerültek az országba. Üzemeltetésük azonban költséges volt, kezelésükre megfelelő szakembereket alig lehetett találni. A gépeket itt-ott eredménytelenségel használták, azonban működésük nem volt jelentős, inkább mutatóványyszámba mentek. S ha az 1850-es évek elején a tőkehiány korlátai között egyes birtokosok még vásároltak is gépet, az rövidesen csődöt mondott, mivel alkatrészeik pótlására nem volt elég szaktudás. A hazai mezőgazdasági gépgyártás pedig nagyon kezdetleges volt. 1851-től működött ugyan a Vidacs-féle pesti gépgyár, elsősorban vaskék, vasboronák gyártására rendezkedett be, a hozzáfűzött várakozásokat azonban nem tudta kiélegetni, a külföldi gépek pedig nagyon drágák voltak (Magyar Gazda 1860-28).

A mezőgazdaságban korszakalkotó esemény a gőzcséplőgép megjelenése volt. A gabona kicséplése korábban vagy kéziéppel vagy lovakkal való nyomtatással történt.

A mezőgazdaság technikai fejlődése nagyobb lendületet Magyarországon az 1880-as évektől vett. Sajnos, statisztikai adatok a mezőgazdasági gépek és munkaeszközök számbavételéről ez időből nem állnak rendelkezésünkre. 1871-ben gyűjtöttek ugyan adatokat a mezőgazdasági gépekről, ez az összeírás azonban annyira hiányos, hogy eredményeit még csak megközelítő adatok gyanánt sem fogadhatjuk el.²¹ A mezőgazdaság növekvő gépesítéséről tanuskodik azonban a külföldről behozott gépek forintértékének egyre gyorsuló emelkedése az 1880-as évektől.²² A technikai haladás gyorsulása nálunk is összefüggött az agrárváltság kibontakozásával, amelyet a tengerentúli gabonaverseny idézett elő, és amely helyenként ugyan technikai visszaesésre vezetett, de egészében meggyorsította a technikai fejlődést, kikényszerítette a mezőgazdaság további specializálódását — a tókés társadalomban a mezőgazdaság fejlődésének egyik alapvető tényezőjét és a gépek további alkalmazását.²³ A mezőgazdaságban alkalmazott gépeknek és munkaeszközöknek részletes számbavételére ugyancsak az 1895. évi általános mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtéskor került sor. Az adatgyűjtés alkalmával nemcsak az egyes fontosabb gépeket és munkaeszközöket vették számba, hanem az egész vagy csaknem az egész holt mezőgazdasági felszereléssel, a legegyszerűbb és legnékülözhetetlenebb munkaeszközökkel, ekékkel, boronákkal, szekerekkel stb.-vel kapcsolatban is gyűjtöttek adatokat, mégpedig összefüggésben a gazdaságok területi nagyságával.

Egy ilyen kivételesen részletes és gazdag adatgyűjtés²⁴ birtokában a gépeket, a munkaeszközöket, mint a különböző gazdaságtípusok, a különböző földművelési módszerek, a gazdaságok különböző gazdasági feltételeinek mutatóját is vizsgálhatjuk.

A cséplési munka egész éven át tartott, sőt gyakran az új gazdasági évbe is átnyúlt. A hosszú idő mellett ez a fajta cséplés nagyon sok munkaerőt is igényelt és óriási szemvesztéssel járt.

A XIX. század első felében néhány nagy uradalomban már használtak járgánnyal hajtott, csűrbe épített cséplőket (a járgány nem kémiai energiát változtatott át mechanikai energiává, mint később a gőzlokomobil vagy a motor, hanem a mechanikai energiát öntötte más formába azzal, hogy a ló vagy ökör lassú haladó mozgását gyors forgó mozgássá alakította át). A cséplőgép igazi fejlődésnek akkor indult, amidőn Angliában a Clayton Shuttleworth Co. lincolni gyárában rátértek a kerekre szerelt és gőzlokomobillal hajtott cséplőgép gyártására. Innen került 1852-ben az első gőzcséplőgép Magyarországra is, Fehér Sándor Torontál megyei földbirtokos gazdaságába. Az első gőzeke pedig 1861-ben lépte át az ország határát. (*Sevin Henrik*: A faekétől a Hoffhergépig. Bpest. 1944. 35—42. l.) A talaj megmunkálásában a gőzekék hozták a XIX. század második felében a forradalmi újítást. Hazájuk Anglia. Az 1850-es évek elején sikerült gyakorlatilag előállítani. 1867-ben a Royal Agricultural Society szerint még csak 135 birtokon vezették be. 1871-ben már több mint 2000 tevékenykedett. Németországban ekkor mindössze 24 volt, Magyarországon pedig 7. 1895-ben Németországban 1696, Magyarországon csak 159. (Az Angliára, Németországra vonatkozó adatokat közli *Kautsky*: *Die Agrarfrage*. 45. l.)

²¹ Magyar Statisztikai Évkönyv III. évf. 1874. I. r. 120—123. l. (ez összeírásban 7 gőzeke, 2388 gőzcséplő és 493 egyéb gőzgép szerepel).

²² Adatokat közöl erre vonatkozóan *Sándor Pál*: A XIX. századvégi agrárváltság Magyarországon c. munkájában (207—209. l.) Bpest. 1958.

²³ *Lenin*: A kapitalizmus a mezőgazdaságban. Az agrárkérdésről I. Bpest. 1950.

²⁴ Az 1895. évi mezőgazdasági statisztika a gépekkel, a munkaeszközökkel kapcsolatos adatgyűjtésének kivételes gazdagságára és a tókés mezőgazdaság vizsgálatokor jól hasznosítható adataira Lenin is felfigyelt és azokat elemezte is „A modern földművelés tókés rendszere” c. tanulmányában. (*Lenin*: Az agrárkérdésről II. 101—104. l.)

1895-ben a gazdaságokban a következő gépek és munkaeszközök voltak:²⁵

A gazdasági gépek és eszközök megnevezése	A gazdaságokban használt gépek száma összesen	A gazdasági gépek számából esett a			
		törpe	kis	közép	nagy
		gazdaságokra százalék			
I. Gépek motorikus erőre					
Lokomobil	9 365	5,48	24,72	31,07	38,73
Cséplőgép gőzerőre	8 920	4,73	24,60	31,98	38,69
Gőzeke	159	2,51	13,21	11,32	72,96
Egyéb gőzgép	240	6,28	22,59	17,99	53,14
Szélmotor	378	11,38	72,49	8,46	7,67
Villamos motor	43	18,60	46,51	23,26	11,63
Petróleummotor	84	9,53	63,09	13,09	14,29
Benzinmotor	16	25,00	43,75	18,75	12,50
Vízmotor	221	11,79	49,05	16,99	22,17
	19 426				
II. Gépek, eszközök állati és emberi erőre					
1. Talajművelő eszközök					
Egyes eke fagerendellyel	842 187	17,19	72,86	5,17	4,78
„ „ vasgerendellyel	107 251	9,43	47,04	18,71	24,82
Kettős eke	32 551	4 51	32,84	30,39	32,26
Hármas „	11 574	1,67	9,80	25,49	63,04
Mélyítő „	12 626	5,95	45,52	18,78	29,75
Töltőgető eke	60 112	6,64	73,96	8,72	10,68
Kultivátor	10 557	2,45	26,13	24,39	47,03
Ekék kultivátorokkal együtt	1 076 858	14,62	66,53	8,64	10,21
Borona fakerettel	799 062	15,35	77,07	4,33	3,25
„ vaskerettel	132 234	8,55	61,01	14,17	16,27
Tüskeborona	286 235	14,47	72,87	6,57	6,09
Boronák együtt	1 217 531	14,41	74,33	5,93	5,33
Sima henger	115 876	3,90	63,65	15,62	16,83
Fogas „	17 848	8,47	45,45	18,87	27,21
Hengerek együtt	113 724	4,51	61,23	16,05	18,21
Szóróvetőgép	6 133	1,24	24,23	32,97	41,56
Sorvetőgép	38 035	1,24	45,43	27,49	25,84
Vetőgépek együtt	44 168	1,24	42,49	28,26	28,01

A mezőgazdasági termelés kifejezettebben tőkés jellegének közvetlen tükrözője volt a XIX. század végén a gőzerővel hajtott gépek használatának mértéke. Az 1880-as évektől az egyes európai országok mezőgazdaságában a gőzgépek használata egyre gyorsuló ütemben haladt előre.²⁶ Németország-

²⁵ Itt csak a gazdaságokhoz tartozó gépeket és munkaeszközöket vették számba. Voltak azonban főleg vállalkozók, akik gazdasággal nem bírtak, s gépeiket más, főleg nagygazdaságokban üzemeltették.

²⁶ Franciaországban:

	1862	1882	1892
Gőzekék és lokomobilok	2849	9288	12 037

A gazdasági gépek és eszközök megnevezése	A gazdaságokban használt gépek száma összesen	A gazdasági gépek számából esett a			
		törpe	közép	kis	nagy
		gazdaságokra százalék			
2. Terménybetakarító, tisztító és előkészítő eszközök					
Marokrakó aratógép	2 247	4,01	17,04	28,30	50,65
Kévekető	794	6,04	31,62	29,85	32,49
Kaszálógép	1 923	3,06	7,80	25,16	63,98
Arató és kaszálógép együtt	4 964	3,97	15,79	27,34	52,90
Lógereblye	20 044	4,62	34,12	26,93	34,33
Járgány	46 552	5,39	78,77	8,98	6,86
Cséplőszekrény	46 814	5,62	88,46	4,82	1,10
Kukoricamorzsoló rosta	276 897	6,18	60,18	22,92	10,72
Konkolyválasztó	20 652	5,22	45,15	30,01	19,62
3. Takarmány-előkészítő gépek és eszközök					
Szecs kavágó	174 695	13,53	77,13	6,14	3,20
Répvágó	51 411	6,91	63,68	16,82	12,59
Daráló	17 132	11,79	57,70	19,10	11,41
Szénasajtoló	870	17,01	40,00	14,95	28,04
Gőzfülesztő	1 865	20,64	39,57	12,55	27,24
4. Egyéb gazdasági gépek és eszközök					
Szekér fatengellyel	549 461	20,65	68,62	5,62	5,11
„ vastengellyel	777 742	16,88	66,91	8,36	7,85
Szekerek összesen	1 327 203	18,44	67,61	7,23	6,72
Trágyaszivattyú	2 776	4,06	13,60	25,82	56,52
Vízszivattyú	6 056	8,29	22,82	25,42	43,47
Vízfordólajt	27 697	10,14	42,99	17,23	29,64
Borsajtó fából	118 415	26,40	70,41	2,35	0,84
„ vasból	12 205	24,17	60,28	9,28	6,27
Szőlőszűző	16 661	24,94	65,94	5,67	3,45
Gyümölcsaszaló	9 400	17,73	73,45	5,99	2,83
Nagyobb mérleg	98 555	10,13	54,33	19,05	16,49

ban a mezőgazdaságban használt gőzgépek száma 1879 és 1897 között ötszörösére emelkedett. Franciaországban a gőzgépek és lokomobilok száma 1882-ben 9288, 1892-ben 12 037 volt. Magyarországon 1895-ben a gazdaságok tulajdonában a lokomobilok és gőzgépek száma összesen 9764. A 2 388 482 gazdaságra gondolva, ez a szám valóban nem jelentékeny. Ha a lokomobiloktól és a cséplőgépektől eltekintünk (a lokomobilok jórészt a cséplőgépnél alkalmazták), a többi motorikus gép „technikai ritkaság”-számba ment. Fel kell azonban ugyanakkor arra is figyelni, hogy korának olyan technikai ritkasága, mint a benzinmotor, ha mindössze 16 darab is, már fellelhető.

Német birodalom:	1892	1895
Gőzekék	836	1696
Gőzcséplőgépek	75 690	259 069
Más cséplőgépek	298 367	596 869

(Kautsky: Die Agrarfrage. Stuttgart, 1899. 40. l.)

A különböző gépek, valamint a fejlettebb művelésre utaló technikai segédeszközök azonban általában nemcsak viszonylagos, de abszolút többségben is a 100 kat. holdon felüli gazdaságokra estek, sőt gyakran abszolút többségben kifejezetten a nagy, illetve az 1000 kat. holdon felüli gazdaságokra. (Pl. gőzeke 72,96%, gőzgépek 53,14%, egyéb arató és kaszáló gépek 52,90%.)

Az egyes országok mezőgazdasági statisztikájának a gépek használatára vonatkozó adatai egyértelműen azt bizonyítják, hogy a gépeket alkalmazó gazdaságok százalékaránya párhuzamosan növekszik a gazdaság méreteinek növekedésével. A magyar statisztika adatai emellett mutatják, hogy Magyarországon a XIX. század végén a gépek és a fejlettebb művelésre utaló technikai segédeszközök általában abszolút mértékben is a 100 kat. holdon felüli — tehát lényegében már nem paraszti — gazdaságokban koncentrálódtak. A 100 kat. holdnál nagyobb területtel bíró gazdaságokban található a lokomobiloknak 69,80%-a, a gőzekéknek 84,28%-a, az egyéb gőzgépeknek 71,13%-a, a hármasekeknek 88,53%-a (sőt 63,04%-a az 1000 kat. holdon felüli gazdaságokban). A gazdasági eszközök primitívebb, egyszerűbb fajtáinak használati aránya viszont a gazdaságok területének csökkenésével párhuzamosan növekszik. A gőzcséplőgép és a járgányos cséplőgép, a fagerendás eke és a vaseke aránya pl. az egyes gazdaságcsoportokban a következő volt:

	Gőzcséplőszekrény	Járgányos cséplőszekrény	Vasgerendes	Fagerendes
			eke (egy, kettős)	
Törpe gazdaság	422	2 632	24 536	178 173
Kis gazdaság	2 195	41 399	165 647	754 443
Közép gazdaság	2 852	2 265	62 311	53 533
Nagy gazdaság	3 451	518	84 471	49 404

A tökéletesített munkaeszközöket, mindenképp a gépeket a tőkés gazdaságok tehát szinte monopolizálták. Ilyen nagy szakadékot a paraszti gazdaságok és a nagybirtokos gazdaságok technikai fejlettsége között a német mezőgazdasági statisztika pl. nem tükröz.

A gépekből és a modernebb munkaeszközökből a különböző nagyságú gazdaságoknál egy gazdaságra esett Magyarországon:

Gazdaság-csoportok	Gazdaságok száma	Lokomobil	Gőzcséplő	Hármaseke
		jut egy gazdaságra		
1— 5 kat. hold	716 769	0,00	0,00	0,00
5— 10 „ „	458 535	0,00	0,00	0,00
10— 20 „ „	385 381	0,00	0,00	0,00
20— 50 „ „	205 181	0,00	0,00	0,00
50— 100 „ „	36 032	0,02	0,02	0,02
100— 200 „ „	10 275	0,06	0,06	0,06
200— 500 „ „	6 448	0,16	0,16	0,26
500—1000 „ „	3 144	0,38	0,37	0,91
1000-en felül	3 768	0,96	0,91	3,42

1895-ben Németországban :

Gazdaság-csoportok	Gőzekkel	Cséplőgépekkel
	rendelkező gazdaság	%-os aránya
2 kat. holdig	0,00	1,08
2— 5 „ „	0,00	5,20
5— 20 „ „	0,01	10,95
20—100 „ „	0,10	16,60
100 kh.-on felül	5,29	16,22

E két táblázat statisztikai pontosságú összevetése a gazdaság-csoportok és gépfajták eltérése következtében természetesen lehetséges. A fejlődés azonos és eltérő tendenciái azonban világosan megmutatkoznak. A mezőgazdaság tőkés fejlődésével a paraszti üzem és a tőkés üzem technikai ellátottságában a különbségek Magyarországon és Németországban is növekedtek. Németország mezőgazdasága azonban a technikai fejlődésnek lényegesen magasabb színvonalán állott, és a paraszti üzemek elmaradása a technikai fejlődésben nem volt olyan kirívó, mint Magyarországon.

Részletesebben vizsgálva a magyarországi paraszti üzemek felszerelését, az ekéket, e legfontosabb munkaeszközöknek a használatára és megoszlására vonatkozóan a következő adatokat kapjuk:

Gazdaság-kategóriák	A gazdaságok száma	Összes eke	Egy gazdaságra esik	Fagerendes eke	Vaseke	Összes
						vaseke %-ban
1— 5 kat. hold	716,769	172 724	0,24	152 775	19 939	13,05
5— 10 kat. hold	458 535	280 142	0,61	244 381	35 761	14,63
10— 20 kat. hold	385 381	329 672	0,85	275 224	54 448	19,78
20— 50 kat. hold	205 181	243 998	1,18	189 006	59 992	29,09
50—100 kat. hold	36 032	66 278	1,84	45 832	20 446	44,61
100—200 kat. hold	10 275	33 157	3,22	19 375	13 782	71,13

E táblázat adatai is egyértelműen bizonyítják, hogy a paraszti gazdaságokban a legegyszerűbb, a legkevésbé tartós, rosszabb munkát végző eszközök túlsúlyban vannak, s minél kisebb a gazdaság, annál jelentősebb ez a túlsúly. Az adatok emellett azt is bizonyítják, hogy a paraszti gazdaságok nagy része, 843 916 kis és középparaszttgazdaság (5—20 kat. h.) a talaj megmunkálásához még e legegyszerűbb, de legfontosabb munkaeszközökkel sem voltak ellátva. A 843 916 gazdaságnak összesen 609 814 ekéje volt, amelyből a vagerendelyes ekék száma még a százszázötöt sem haladta meg. Közel egy negyed millió (241 213) gazdaság (20—100 kat. hold) túrhetően volt ellátva ekével, azonban a gazdaságoknak még ebben a csoportjában is a fagerendelyes eke volt az uralkodó, s csak a 100 kat. holdon felüli gazdaságok voltak kielégítően

ellátva e munkaeszközzel, csak itt kerültek túlsúlyba az ekék modernebb változatai, a vasekék.

Az egy mezőgazdasági eszközre jutó terület adatai a különböző nagyságú gazdaságokban viszont azt mutatják, hogy a mezőgazdasági eszközökkel teljesen elégtelenül ellátott proletár- és parasztgazdaságokban ugyanakkor egyes gazdasági felszerelésekből mértéktelenül sok volt egy-egy gazdaság egész szántóföld területéhez képest.

Egy mezőgazdasági eszközre jutó szántóterület (kat. h.-ban):

	ekére	boronára	szekérre
a törpe gazdaságban	7	8	7
a kisgazdaságban	13	13	15
a középgazdaságban	27	45	40
a nagygazdaságban	28	61	53

„Az eszközökkel való ellátottság nyomorúságos volta és ezek karbantartásának elviselhetetlen drágasága — ez a kisüzemi termelés osztályrésze a kapitalizmusban. A kisüzemben a munka eltékozlása a rossz és elavult, csak az egészen kis gazdaság folytatására alkalmas munkaeszközök óriási tömegének karbantartására a nyomasztó szükséggel párosul, amely ínszakadtáig való munkára kényszeríti a parasztot, hogy valahogyan fenntartsa magát talpalatnyi földjén ezekkel az elavult, barbár eszközökkel...

... a géphasználat statisztikája éppen a kisüzemben tapasztalható mértéken felüli munkának arra a tényére mutat rá, amelyet a marxisták mindig hangsúlyoztak. Ez az, amit a mezőgazdasági géphasználat oly egyszerű és mindenki előtt oly ismeretes adatai tanúsítanak, ha ezeknek az adatoknak társadalmi-gazdasági jelentőségét fontolóra vesszük” — állapította meg Lenin, éppen a magyar mezőgazdasági üzemmstatistika adataiból.²⁷

A különböző kezelésű (tulajdon, haszonbéres, vegyeskezelésű) gazdaságok a mezőgazdasági gépekkel és munkaeszközökkel ugyancsak nem egyforma mértékben voltak ellátva. Az egyszerűbb, primitívebb munkaeszközökből a tulajdonkezelésű gazdaságok nagyobb arányban, a gépekből, a modernebb munkaeszközökből viszont lényegesen alacsonyabb arányban részesültek. Így pl. míg a fagerendelyes egyes ekének 80,13%-a, a fakeretes boronának 81,43%-a, a fatengelyű szekereknek 83,24%-a, a fából való borsajtolónak 87,64%-a található házi kezelésű gazdaságok tulajdonában, addig a gőzcsepplőgépek 54,80%-a, a marok- és aratógépek 54,61%-a, a lokomobilok 55,86%-a, a hármasekék 52,28%-a volt a tulajdonukban.

A gépek, a modernebb munkaeszközök viszonylag a legnagyobb mértékben a haszonbéres gazdaságokban, utánuk pedig a vegyes kezelésű gazdaságokban találhatók. A lokomobiloknak 15,89%-a, a gőzcsepplőgépeknek 16,30%-a, a hármasekéknek 22,06%-a, a marokszedő aratógépeknek 18,60%-a, az egyéb gőzgépeknek 17,99%-a stb. haszonbéres gazdaságokban üzemelte-

²⁷ Lenin: Az agrárkérdésről. II. k. 101—104. 1.

tett. Ebből következően a gépekre és a modernebb munkaeszközökre a legkevesebb szántóterület a haszonbéres gazdaságokban jutott.

Ha az egyes gazdaságkategóriákon belül hasonlítjuk össze a különböző kezelésű gazdaságok felszerelését, differenciáltabb kép bontakozik ki. Eddig azt láthattuk, hogy a gépek és modernebb munkaeszközök erősen a nagyüzemekben koncentráálódtak; a különböző kezelésű gazdaságcsoportok gépi és munkaeszközi felszerelése azt mutatja, hogy ez a koncentráció a legnagyobb fokú a haszonbéres gazdaságokban volt. Míg a sajátkezelésű gazdaságokban a motorikus erővel működő gépekből 3940 esett az 1000 kat. holdon aluli gazdaságokra és 3984 az 1000 kat. holdon felüliekre; a vegyes kezelésű gazdaságoknál 2445 és csak 1551 az 1000 kat. holdon felüli gazdaságokra, addig a tisztán haszonbéres gazdaságoknál az 1000 kat. holdon aluliakra csak 821, az 1000 kat. holdon felüliekre pedig 1781. A paraszti gazdaságban — általában 200 kat. holdig — a haszonbéres gazdaságok voltak munkaeszközökkel a leggyengébben ellátva.

A gépek megnevezése	A tulajdon	A haszonbéres	A vegyes
	gazdaságoknál a felsorolt gépek és eszközök egy-egy darabjára esett átlagosan kat. hold szántó		
Lokomobil	2 649	1 285	1 693
Cséplőszekrény gőzerőre	2 830	1 315	1 734
Gőzeke	169 014	1 626	104 847
Egyéb gőzgép	.	273 127	.
	94 926	44 463	94 843
Hármas eke	1 297	424	915
Kultivátor	1 417	666	1 056
Marokrakó aratógép	11 295	4 574	8 369

Különösen szembeötlő a kisparaszti bérletek nyomorúságos felszerelése, de lemaradnak az 50—500 kat. holdas haszonbéres gazdaságok is. A magas földjáradék által meghatározott magas haszonbér, úgy látszik, nem tette lehetővé a pótlólagos tőkebefektetést. A gépi koncentráció viszonylag legmagasabb fokával tehát az 500, méginkább az 1000 kat. holdon felüli haszonbéres gazdaságok tűnnek ki. Az 50—500 kat. holdas gazdaságokban a vegyes gazdaságok vezetnek viszonylag legtöbb gazdasági felszereléssel. Ez a vállalkozó jellegű gazdagparasztság tőkével való jobb ellátottságát tükrözi. Ugyanebbe az irányba mutatnak a különböző kezelésű gazdaságok egyes gazdaságcsoportjaiban az egy gépre eső szántóterület adatai is. A gazdaságok területének növekedésével mindhárom csoportban csökken az egy gépre eső szántóterület. Egy gépre azonban a legkevesebb szántóterület

terület valamennyi gazdaságkategória közül a vegyes gazdaságokban esett. A 200 kat. holdon aluli gazdaságok csoportjánál a tisztán haszonbéres gazdaságokban esett a legtöbb szántó föld egy gépre. A 200 holdon felüli gazdaságokban már egy gépre kevesebb szántó jutott, mint a tulajdongazdaságokban; az 500—1000 kat. holdas gazdaságkategóriában már alig több, mint a vegyes gazdaságokban.

A gépek és a modernebb talajművelő eszközök elterjedtsége az egyes országrészekben, akárcsak az állatállomány megoszlása, ugyancsak jelentős eltéréseket mutat.

A motorikus gépek és modern talajművelőeszközök megoszlása országrészek szerint

Gépek	Északnyugati Felvidék	Dunántúl	Duna-Tisza köze	Északkeleti Felvidék	Tiszántúl	Tisza-Maros szöge	Erdély
Lokomobil	1 072	2 512	2 085	589	1 276	1 452	379
Cséplőszekrény . . .	1 046	2 447	1 969	555	1 276	1 332	410
Gőzeke	28	58	27	11	19	22	6
Egyéb	15	83	23	24	28	53	10
Összesen	2 101	5 100	4 104	1 179	2 599	2 859	805
Vetőgép szórva . . .	787	1 202	1 276	623	890	633	722
„ sorba	5 716	11 647	6 329	1 855	4 448	4 570	3 888
Kéttős eke	4 061	11 403	13 343	4 154	10 128	8 134	2 751
Hármas eke	1 953	5 866	3 676	1 363	3 537	2 871	1 170
Összesen	12 517	30 118	24 624	7 995	19 003	13 208	5 031
Szántó	2 322 182	3 888 119	3 670 128	1 858 487	3 005 090	2 904 257	2 621 472

A gőzgépek és a modernebb munkaeszközök használata terén az országrészek közül messze a Dunántúl emelkedik ki, nemcsak a gépek abszolút számával, de a gépeknek a szántó föld területhez mért arányával is. Az összes gőzekének, amelynek — mint már szó volt róla — a legjelentősebb szerepe volt a talaj megmunkálásában, több mint a fele a Dunántúlon volt található. A Dunántúl után a Duna—Tisza köze következett. A lokomobiloknak, a vetőgépeknek közel fele e két országrészen összpontosult. A Tisza—Maros szögében és az Északnyugati Felvidéken a gépsűrűség csaknem azonos, jelentékenyen kevesebb a Tiszántúlon és az Északkeleti Felvidéken. Kirívóan lemarad a gépek, a modernebb munkaeszközök alig említésre méltó használatával (szántóterületéhez arányítva is!) Erdély. Ha viszont a vizsgálatot a legelmaradottabb technikai eszközök megoszlásával folytatjuk, a sorrend megváltozik: Erdély, a peremvidékek és a Tiszántúl kerülnek az élre.

Természetszerűleg, az egyes országrészekben belül sem egyenlően oszlott meg a gép- és a munkaeszközök használata. A legtöbb gőzeket Baranyában (18-at), Nyitrában (14-et), Somogy vármegyében (13-at) használták. A legtöbb lokomobil és gőzcseplőgépet viszont Bács-Bodrog vm-ben (792—789), Torontálban (619—567), Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm-ben (445—422), Jász-Nagykun-

Szolnok vm-ben (392—381), Baranya vm-ben (380—366) és Somogy vm-ben (371—337).²⁸

Országosan, mint láttuk, az volt a jellemző, hogy a gépeket és a modernebb munkaeszközöket a nagy gazdaságok szinte monopolizálták; néhány vármegye viszont a paraszti gazdaságok viszonylag jelentősebb gőzgép használatával emelkedett ki. Így elsősorban Bács-Bodrog vm., ahol a 792 lokomobilból mindössze 102 db-ot használtak az 1000 kat. holdon felüli gazdaságokban, a 20—100 kat. holdas gazdaságokban viszont 312-öt. Hasonló volt a lokomobilok megoszlása még Torontál és Baranya vm-ben. (Torontálban az 1000 kat. holdon felüli gazdaságokban 158, a 20—100 kat. holdas gazdaságokban viszont 253 lokomobil volt. Baranyában a 380 lokomobilból csak 83-at használtak az 1000 kat. holdon felüli, 120-at a 20—50 kat. holdas gazdaságokban. Pest és Jász-Nagy-Kun-Szolnok vm. fejlettebb gőzgép használata viszont a középbirtok aránylag nagyobb méretű gépesítésével is összefüggött. Pest vm-ben a 445 lokomobilból 193-at a nagy gazdaságokban, 141-et viszont a középgazdaságban; Jász-Nagy-Kun-Szolnok vm-ben a 392 lokomobilból 156-ot a nagy-, 139-et a középgazdaságokban használtak.) Más vármegyék átlagosnál nagyobb géphasználata pedig kifejezetten a nagybirtok gépesítésével függött össze. Így Somogy vm.-ben a 371 lokomobilból 262-öt, Bihar vm-ben a 368 lokomobilból 235-öt az 1000 kat. holdon felüli gazdaságokban használtak.

A gépek és a munkaeszközök megoszlása kiegészíti más oldalról az állatállomány megoszlásával kapcsolatban tett megállapításainkat a mezőgazdaság tőkés fejlődésének nagy eltéréseiről az ország különböző vidékein.

Összegezve következtetéseinket az 1895. évi mezőgazdasági üzemstatistika adatainak tanulmányozásából, elsősorban is megállapíthatjuk, hogy azok — a polgári statisztikákra általában jellemző fogyatékoságok ellenére is — sokrétűen tükrözik a XIX. század második felében végbement tőkés fejlődés eredményeit a magyarországi mezőgazdaságban.

²⁸ Számottevőbb volt még a gépek használata:

	Lokomobil	Gőzeséplő	Gőzeke	Egyéb gőzgép
Bihar vm.	368	309	8	8
Temes „	310	382	4	6
Fejér „	290	250	4	13
Pozsony „	291	280	5	7
Békés „	285	270	7	6
Nyitra „	258	256	14	5
Csanád „	249	240	4	14
Tolna „	248	239	2	8
Szabolcs „	238	222	1	2
Nógrád „	213	207	2	1
Sopron „	212	220	5	4
Vas „	208	215	4	8
Komárom „	205	199	1	9
Heves „	203	191	10	2
Arad „	198	178	5	3
Veszprém „	193	191	5	3
Zemplén „	179	167	4	5
Szatmár „	169	156	2	7
Zala „	148	145	1	5

A fejlődés legfőbb és általános mutatói: a mezőgazdaságilag hasznosítható terület nagyarányú kiterjedése, a termelés kibővítése,²⁹ a termelékenység növekedése és ezekkel kapcsolatosan a mezőgazdaság technikai bázisának jelentős átalakulása és differenciálódása.

A kisparaszti gazdálkodás és a nagybirtok gazdálkodásának technikája, amely közvetlenül a jobbágyviszonyok megszüntetése után általában minőségileg még azonos színvonalon állott, a század végére már jelentős minőségi különbségekre vezetett. A technikai bázisban bekövetkezett minőségi változások azért jelentősek, mert a gazdálkodás általános feltételeinek és a termelékenységnélküliségeit is eredményezték.

Gazdaságtörténetírásunk korábbi kutatások során a mezőgazdaság XIX. századi történetével kapcsolatban elsősorban arra mutatott rá, hogy a feudális eredetű birtokmegosztás, a munkaszervezetben továbbélő feudális maradványok, a mezőgazdaság tőkés fejlődésének úgynevezett „porosz” útja hogyan akadályozta a mezőgazdaság tőkés fejlődésének szabad kibontakozását. A figyelem túlságosan is a fejlődést akadályozó tényezőknél a kimutatására irányult, és így a tőkés nagyüzemi fejlődés vizsgálata csak kevésbé kapott helyet. A statisztika adatainak részletesebb elemzéséből kiderül, hogy a XIX. század végére a tőkés nagyüzemi gazdálkodás már jelentősebb mértékben hódított tért, mint arra az országos adatok alapján következtethetünk. A tőkés nagyüzemi gazdálkodás kibontakozása és fölénye elsősorban a nagybirtokon, de a tőkés gazdálkodást folytató nagyparaszti gazdaságokban is — nagyjából egy fél évszázad fejlődése után — a kisparaszti gazdaságokkal szemben a gazdálkodásnak csaknem valamennyi területén már élesen megmutatkozott.

Az irodalomból és részleges adatokból ismerjük, hogy a nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges önálló inventár kialakítása a jobbágyviszonyok megszüntetése után, az 1870-es évekig csak nagyon lassan haladt előre. A tőkebefektetés és ezzel kapcsolatban a tőkés nagyüzemi gazdálkodás kialakulása nagyobb ütemet csak az 1870-es évektől vett, összefüggésben a mezőgazdaság általános európai fejlődésével, a század utolsó évtizedeiben kibontakozó agrárváltsággal. A technikai fejlődés a mezőgazdaságot általában, így a kisparaszti gazdaságokat is érintette. A fejlődés előrehaladásával azonban a kisparaszti gazdaságok technikai lemaradása gyorsuló ütemben fokozódott, aminek következtében a tőkés árutermelés viszonyai között a nagygazdaságok a paraszti gazdaságokat most már a technikai fölényen alapuló versennyel is fojtogatták.

A mezőgazdaság tőkés fejlődésének előrehaladásával valamennyi országban általános törvényszerűségként mutatkozik meg, hogy a modernebb munkaeszközök, a gépek a tőkés nagyüzemekben koncentrálnak. A mezőgazdasági felszerelés, a gépek megosztása azt mutatja, hogy Magyarországon a technikai haladás eredményei a XIX. század végén szinte monopolisztikusan a nagygazdaságokra korlátozódtak. A mezőgazdaság általános fejlődésében a kisparaszti gazdaságoknak ilyen élesen megmutatkozó technikai elmaradásával Németországban például nem találkozunk. Magyarországon a XIX. század

²⁹ Szántóterület	1871-ben	10 014 735 ha	
	1895-ben	11 929 923 ha	
Vetésterület	1871-ben	7 717 627 ha	(77,07%)
	1895-ben	10 436 948 ha	(87,49%)
Az ugar csökkenése	1871-ben	22 93%	
	1895-ben	12,51%	

végére tehát a mezőgazdasági technika általában csak a 100 kh-nál nagyobb területtel bíró gazdaságokban jutott el a kapitalista fejlődés második szakaszába, azaz abba a szakaszba, amelyre jellemző, hogy a primitív eszközöket és a kézimunkaerőt egyre inkább lóval vontatott munkaeszközök váltják fel és megkezdődik a gőzgépeknek a termelésben való általánosabb alkalmazása. A technikai fejlődés élén a tőkés nagybérlők, a vegyes gazdaságot folytató (tehát haszonbérlettel is foglalkozó) falusi burzsoázia és az öngazdálkodó nagybirtokosok állottak.

Az 1895. évi magyarországi mezőgazdasági statisztika részletes adataiból a mezőgazdaság tőkés fejlődésének differenciáltabb képe is kibontakozik. A tőkés fejlődés üteme és mértéke az ország egyes területein, tájegységeiben nagyon eltérő volt. Ezeknek a különbségeknek a felvázolásával magyarországi viszonylatban is igazolódik annak az elméleti megállapításnak a helyessége, hogy a tőke alkalmazkodva részben a korábbi történeti fejlődés eredményeihez, részben a természeti viszonyokhoz, változó mértékben és ütemben vonja a mezőgazdaságot uralma alá. Magyarországon ez annál is inkább megmutatkozott, mivel alig volt még egy ország, ahol ekkora területen oly változatos történelmi, éghajlati és talajviszonyokkal találkozhatunk.

A XIX. század végére a tőkés fejlődésben első helyen a Dunántúl állott. Ebben az országrészben a gazdasági élet már a feudalizmus idején is fejlettebb volt. Közelebb feküdt a nyugati piacokhoz, leghamarább jutott vasúti kapcsolatba a Nyugattal; természeti viszonyai és az éghajlat, a csapadék megoszlása, a talaj minősége az árutermelés kibontakozásának itt teremteték meg a legkedvezőbb feltételeit. Birtokviszonyaira a nagybirtok, a hatalmas uradálmagnak az országos átlagnál is jóval nagyobb aránya nyomta rá a bélyegét. A terület művelési ágak szerinti megoszlása, az állatállomány mennyisége és minősége, a gépek, a modernebb munkaeszközök jelentősebb használata, a tőkés nagybirtokok elterjedése, a terményfajták megoszlása a bevetett területen — mind a nagyüzemi, belterjesebb, illetőleg rentábilisabb gazdálkodás jegyeit tanúsítja. A Dunántúlt a XIX. század végén már mint a tőkés állattenyésztés kialakuló speciális övezetének területét tekinthetjük. Az állatállomány tőkés összpontosulása itt mutatható ki leginkább. A belterjesebb állattenyésztésnek olyan jegyei, mint például a tejszövetkezetek, Magyarországon a XIX. század végén szinte kizárólag erre a területre összpontosultak. A Dunántúl tehát, ha nem is azonos szinten, de leginkább hasonlított az európai tőkés mezőgazdasági termeléshez, amelyre a XIX. század végén a belterjes állattenyésztésnek nagymértékű felkarolása volt a jellemző. A belterjes tőkés állattenyésztés kibontakozása azonban még ezen a területen sem szorította háttérbe a piacra termelő szántógazdaságot, s bár a gabonavetések területe a szántóföld területének kisebb hányadára terjedt ki, mint az ország más vidékein, a takarmánytermelés pedig itt hódított teret a legnagyobb mértékben — a gabonavetés területe még mindig jelentős volt.

Az Alföldön a gabonatermelő mezőgazdasági övezet kialakulásának jegyeit mindenekeelőtt a Tisza—Maros szöge és a Duna—Tisza köze mutatja. A XIX. században a mezőgazdaság tőkés fejlődésének kibontakozásával e vidékek kultúrképe változott meg a legjobban. A külterjes állattenyésztésről a gabonatermelésre való áttérés már a XIX. század elején megindult, nagyobb ütemet azonban csak a század második felében vett. A hatalmas legelők, mocsarak, árterületek helyét a század végén már óriási búzatáblák és virágzó tengeritermelés váltotta fel, különösen a déli megyékben. Hogy a tőkés ter-

melés a mezőgazdaságnak itt elsősorban gabonatermelő ágát fejlesztette, azt kétségtelenül e vidék természeti viszonyai is elősegítették. Az elégtelen csapadékmennyiség, a gyakori szárazságok nem kedveztek a takarmánytermesztésnek, ugyanakkor az árterületek, a lösztalaj a búza- és tengeritermelésre különösen alkalmasak voltak. Többek között ezért is tudta a gabonatermelés oly gyors ütemben kiszorítani a külterjes állattenyésztést, és részben ezért nem haladt előre a belterjes állattenyésztés kialakulása. E vidéken, mint láthattuk, az állattenyésztés — más országrészekkel összevetve — a legjelentéktelenebb volt. A tengeritermelés viszont lehetővé tette a sertésenyésztés felendítését, aminek nemzetközi piaca a század utolsó évtizedeiben gyors ütemben szélesült. A szántóföldi gazdálkodásnak, a magtermesztésnek szinte kizárólagos egyeduralma a tőkebefektetést a mezőgazdasági gépekre irányította. A modern munkaeszközök, gépek elsősorban e területeken is elsősorban a nagy gazdaságokra koncentráltak, de korántsem olyan kizárólagosan, mint az ország más vidékein. Figyelemreméltó arányban részesültek abból a nagyparaszti gazdaságok is; ezek tőkés gazdaságokká való átalakulása e vidéken bontakozott ki a leginkább. Különösen Bács, Torontál, Temes, Pest megye mezőgazdasági árutermelésében játszottak jelentősebb szerepet a paraszttőkés vállalkozók.

Az ország északnyugati része a legkevésbé birt egységes tájjelleggel. Déli területei, az ún. Kisalföld, tájjelleg és a tőkés fejlődésben elért szint alapján (a gépesítés foka, az állattenyésztésnek belterjesebb jellege, tőkésebb összpontosulása, a tőkés bérletek nagyobb aránya, a bevetett terület terményfajtái) leginkább a Dunántúlt közelítették meg. E vidéknek speciális övezetjellegét elsősorban a mezőgazdasági ipari növények, főként a cukorrépa termelése határozta meg. Erre a vidékre összpontosult a cukorgyárak egy része is. Északi hegyes vidékeinek viszont a mezőgazdasági termelésben lényegesen jelentéktelenebb szerepe volt.

A tisztántúli mezőgazdaságnak a tőkés fejlődésben elért eredményei még kezdetlegesebbek voltak. A gépesítés jelentéktelen, az állattenyésztés külterjes, a szántóföldi gazdálkodásban az ugar szerepe még nagy volt. Nagyobb részben a háromnyomásos gazdálkodás uralkodott. E vidéken a mezőgazdaságnak egyetlen ága fejlettebb az országos átlagnál, ez a sertésenyésztés. Ez ország résznek alig meginduló tőkés fejlődése kétségtelenül elsősorban korábbi történeti fejlődésével, valamint azzal függött össze, hogy a piactól távolabb esett (a vasúthálózat itt sokkal ritkább volt, mintsem be tudja vonni a piaci forgalomba), talajviszonyai pedig kedvezőtlenebbek voltak. Ez ország rész azonban tájegységileg ugyancsak nem egységes. Az alföldi megyékben a fejlődés már előbbre tartott, ha nem is érte el a Duna—Tisza közének vagy a Tisza—Maros szögének fejlettségi szintjét. Máramaros vármegye adatai — a megye ez ország részhez volt csatolva — kedvezőtlenebb színben tüntetik fel a Tisza balpartjának helyzetét.

Legkevésbé mutathatók ki a tőkés fejlődés eredményei Erdélyben, az északkeleti ország részben és az északnyugati ország rész hegyes vidékein. A természeti viszonyok, a hidegebb éghajlat, a mezőgazdasági termelésre kedvezőtlen sovány, szürke erdei talaj, az ország központi területeitől és a nyugati piacoktól való távolság nem is hatott kedvezően a tőkebefektetésre. Az ország északnyugati és északkeleti hegyes vidékein a nagybirtok gazdálkodásában az első helyet az erdőgazdálkodás foglalta el. A paraszti gazdaságok számára a gazdálkodás feltételei — bár átlagterületük ezekben az ország részek-

ben lényegesen magasabb volt, mint az ország központi területein, a törpebirtokok aránya pedig kisebb — az említettekben kifolyóan a legkedvezőtlenebbek voltak. E vidékeken még a háromnyomásos gazdálkodás sem igen tudott tért hódítani. Az ugar aránya is itt volt a legmagasabb; egyes törvényhatóságokban a szántóföldnek a felére is kiterjedt. A szántóföldi gazdálkodással szemben, különösen a paraszti gazdaságokban az elsődleges az állattenyésztés volt. E vidékek nagyobb állatállománya ezzel függött össze. Az állattenyésztés a havasi legelőkön, erdei réteken nyugvó külterjes állattenyésztés volt. Az állatállomány megoszlása az egyes gazdaságkategóriák között még nem tükrözte a tőkés összpontosulást. A külterjes állattenyésztést mutatja, hogy az állatok átlagsúlya ezeken a területeken volt a legkisebb, és a különböző nagyságú gazdaságok szarvasmarháinak az átlagsúlyában sem voltak olyan differenciák, mint az ország más területein. Elsősorban tehát a háztartás szükségleteinek kielégítését célzó „népies” állattartás jellemző a hegyes vidékekre, mindenekelőtt Erdélyre és az ország északkeleti részére.

Végül, a törvényhatóságok adatai alapján, kezdenek kibontakozni a piacra termelő, túlnyomóan külterjes gazdálkodással gabonatermelést űző és mellettük speciális gazdálkodást folytató övezetek körvonalai is.

1. Belterjesebb szarvasmarha-tenyésztés: Vas, Sopron, Zala, Somogy, Pozsony, Nyitra vm.

2. Mezőgazdasági ipari növények termesztése: Pozsony, Nyitra, Hont, Bars m. déli része — az ún. Kisalföld.

3. Kifejezetten gabonatermő vidék: Bács-Bodrog, Torontál, Temes, Csanád, Békés vm.

4. Sertésenyésztő övezetek: Bihar, Torontál, Pest, Bács-Bodrog, Somogy vm.

5. Külterjes „népies” szarvasmarhatenyésztés övezetei: Erdély, az északnyugati és északkeleti hegyes vidék.

E tanulmány az 1895. évi nagy mezőgazdasági statisztikát, mint a XIX. századvégi mezőgazdaság tőkés fejlődésének eredményeit — korlátai ellenére is — legjobban tükröző forrást, még korántsem aknázza ki. Úgy véljük azonban, hogy azok a statisztikai adatok is, amelyeket e tanulmány elemez és amelyeknek alapján mezőgazdaságunk tőkés fejlődéséről néhány megállapítást tesz, egyrészt szélesítik mezőgazdaságunk tőkés korszakára vonatkozó ismereteinket, másrészt az egyes következtetések esetleges problematikuságával e fontos kutatási területen további munkára ösztönöz.

Ю. ПУШКАШ.

ИССЛЕДОВАНИЕ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО
ХОЗЯЙСТВА ВЕНГРИИ НА ОСНОВЕ ДАННЫХ ЗАВОДСКОЙ СТАТИСТИКИ
1895 г.

Резюме

В предлагаемой статье автор отдельно рассматривает по отдельным категориям владения и по полосам страны число и территорию хозяйств, разделение территории по отдельным отраслям сельскохозяйственных культур, распространенность арендного хозяйства, поголовье скота отдельных хозяйств, использованные в хозяйствах машины и орудия труда.

Путем подробного анализа вышеназванных групп данных автор показывает, что и в Венгрии капитал подчинил себе сельское хозяйство в самых различных формах и темпах. На основе данных по категориям владения и по полосам вырисовывается то, что в конце XIX в. капиталистическое развитие сельского хозяйства находилось уже на высшем уровне, чем это полагалось до сих пор на основе обобщенных статистических данных. Главным показателем развития является то обстоятельство, что в течение вряд ли 50 лет после прекращения крепостных отношений технический базис хозяйства в значительной мере расширился и преобразовался. Технический прогресс, однако, ограничился почти исключительно на крупные хозяйства. Между хозяйством мелких крестьян и хозяйством крупного земельного владения, находившихся после прекращения крепостных отношений на тождественном в большей или меньшей мере техническом уровне (скотоводство, сельскохозяйственный инвентарь и т. п.) к концу XIX в. показывались очень значительные качественные различия.

На основе подробных статистических данных вырисовываются особенные черты отдельных полос страны, показывающиеся в капиталистическом развитии различия, а также контуры районов, производящих для рынка в подавляющем большинстве путем экстенсивного хозяйства хлеб и наряду с ними ведущих специальное хозяйство районов

J. PUSKÁS

L'EXAMEN DE L'ÉVOLUTION CAPITALISTE DE L'AGRICULTURE HONGROISE A LA BASE DES DONNÉES STATISTIQUES DE L'EXPLOITATION EN 1895

Résumé

Dans son étude l'auteur soumet à l'examen le nombre des économies, leurs territoires, la répartition de ces territoires selon les différentes branches de culture, l'expansion des fermages, le cheptel des économies et, quant aux machines et instruments de travail il les examine séparément par catégories de propriété foncière et par unité régionale du pays.

A la base d'une analyse détaillée des groupes de données ci-dessus l'auteur atteste que le capital assujettit l'agriculture en Hongrie aussi sous les formes les plus différentes et dans un rythme très varié. Des données relatives aux catégories de propriétés foncières et aux unités régionales, il ressort que l'évolution capitaliste de l'agriculture se trouvait à la fin du XIXe siècle à un niveau plus élevé que ne le montrent les données statistiques en général. Le principal indice de l'évolution est qu'au bout de cinquante ans à peine après la cessation du servage la base technique de l'exploitation s'est considérablement développée et transformée. Le progrès technique se borna cependant exclusivement aux grandes exploitations. Après la cessation du servage de notables différences se firent valoir entre les exploitations petites-paysannes qui se trouvaient à un niveau technique plus ou moins identique et celle de la grande propriété foncière (élevage, équipement agricole, etc.).

A la faveur des données statistiques détaillées se dessinent les caractéristiques particulières des unités régionales du pays, les divergences qui se révèlent dans l'évolution capitaliste, aussi bien que les contours des zones qui à la base d'une culture, dans sa majeure partie extensive, produisaient des céréales pour le marché et à leur côté les contours des zones pratiquant une exploitation spéciale.